

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 65 (17013)

2005 чылдың
июнь 16,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30
Садар өртээ — 3 рубль.

Конференция

ЧӨП АЖЫГЛААРЫН ЧУГААЛАШКАН

2004 чылдың июнь 10-да Кызыл хоорайда ТКУ-нун хуралдаар залында Тыва Республиканың Бойдус курлавыры ажыглаар талазы-биле яамызы Россияның Экологтар база Бүгү-делегейниң Долгандыр хүрээлелди камгалаар хүннеринге тураскаадып, бойдус камгала-лынга хамаарыштыр республика конференциязын эрттирген.

Аңаа ТР-ниң Бойдус курлавыры ажыглаар талазы-биле яамызының, ТР-ниң арга-арыг курла-выры агентилелиниң, ТР-ниң суг курлавыр агентилелиниң ажилдак-чылары, ТР-ниң Чазаа-ның болгаш бойдусту ажыглаарына, камга-лаарына сонургалдыг өске-даа албан черле-риниң төлээлери кириш-кен. Бир дугаарында, ТР-ниң Чазааның Дарга-зының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол сөс алгаш, республиканың девискээ-ринде ажыглапкы дег бойдус курлавырлары-ның хөйүн, эң ылаңгыя Элегес-Аксының хөмүр-даш курлавырын ажыг-лалга кириери ук чаа ажыттынар бүдүрүлгеден бойдус, долгандыр хү-рээлел кайы хире хирле-нирил, чоннун ниити ка-дыкшылынга ооң сал-дары кандыг болурул дээн

чижектиг айтырыгларга ыяап-ла үзер, ындыг айтырыгларны ыяк өөренип көөрү чугула бооп турарын онзалап демдеглээн. Ынчангаш Россияның Экологтар, Бүгү-делегейниң Дол-гандыр хүрээлелди кам-галаар хүннерин таварыштыр ТР-ниң Бойдус курлавыры ажыглаар яамызының ажилдакчы-ларына байыр чедирген. Дараазында кол улуг илеткелди ТР-ниң Бойдус курлавырлар ажыглаар талазы-биле яамызының сайыды Сагаан-оол Кы-зыл-оолович Долгар кыл-ган. Сөөлгү чылдарда бүгү Россияга бойдустун кур-лавырларын ажыглаар талазы-биле айтырыглар

хоойлужудулгаларда болгаш өске-даа албан-херек төлөвилелдеринде хөйү-биле көрдүнүп турар апарган. Харын-даа РФ-тиң Күрүне Думазының хүлээп алганы 19 хоойлу төлөвилелинде бойдус курлавырларын ажыг-лаарының дугайында айтырыглар хөйү-биле кирип турар. Ынчангаш бо хүннерде бойдус кур-лавырларын ажыглаа-рының талазы-биле албан черлериниң кол кылып чорудар ажилдарын до-лузу-биле тодарадыры эргежок чугула дээн айты-рыг илеткелде кол черни ээлээн. Оон ыңай саң-хөө

хандырылга, акшалан-дырышкын айтырыгларынче база улуг кичээнгей угланган.

Дараазында ТР-ниң ветеринарлыг, фитоса-нитарлыг хайгаарал тала-зы-биле федералдыг албанның эргелелиниң удуртукчузу болгаш өс-келер-даа илеткелдерни кылган. Илеткел бүрү-зүнде бойдус курлавырларын чөп ажыглаарының, ону камгалаарының, ол талазы-биле ажылдап турар албан черлериниң кылып чорудар ажил-дарының кызыгаарын тодарадыр, ыяк быжыг-лаар айтырыглар колдап кирген.

Борис ОНДАР.

Чуруктарда: конфе-ренцияның ажылының үезинде.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

«ДЫШТАНЫЛГА-2005»

Кызыл хоорайга бо чылдың июнь 1-ден август 30-ге чедир «Дыштаныл-га-2005» операциязы болуп эртер. Чай эгелээни-биле, уругларның чайгы дыштанылгазы чоруп турар.

Уругларның чайгы дыштанылгазын органи-застыг эрттирери, ооң иш-тинде өрт айылын бол-дурбазы кол айтырыг бол-лур. Ынчангаш Кызылдың өрт кезээ школа чанында, спортчу, күш-ажыл, ка-дыкшылга болгаш турисчи лагерьлеринде, уруглар садтарында уругларның ада-иелери болгаш уруг-лар, бо коллективте ажил-

дап турарлар-биле өрттүн айыыл чок чоруун болдур-базының, өрт болу берзе оон камгаланырының, кога-рааннарда баштайгы дуза-ны чедирериниң талазы-биле өөредилгени чорудар. Бо ажылды уруглар-биле оюн хевирлиг эрттирер. Найысылалдың өрт кезээ-ниң начальниги Борис Хо-мушку от-биле ойнаарга кандыг айыылга чедирип болурун, өрт болу берзе, оон канчаар камгаланырын уруг бүрүзү албан билген турары албан дээрзин айткан.

ОРУК ШИМЧЭЭШ-КИНИНИҢ АЙЫ
Кызыл хоорайның де-вискээринге орук шим-

Кажан? Кааа? Чүү?

чээшкениниң айыыл чок чоруунун талазы-биле айны 2005 чылдың июнь 1-ден 30-ге чедир чарлаан.

Кызыл хоорайның иш-тики херектер эргелелиниң ОШАЧКИ-ниң медээзин езугаар алырга, бо чылдың беш айында Кызылга орук-ка озал-ондак болуру 54,2 хуу кызырылган, амы-тынындан чарылганнар 16,5 хуу көвүдээн. Ниитизи-биле найысылалга 353 орукка автотранспорттун озал-ондаа болган. Орукка тран-спорттун озал-ондаа эвээ-

жээн-даа болза, байдал нарын болуп артпышаан. Ол дээрже чолаачыларның кар-жы чурум үрээри, бүрүткел эртпээн маршруткарларның көвүдээни болуп турар.

Бо үениң дургузунда эзирик чораан 995 чолаа-чыны туткан. Он алды рей-дини эрттиргеш, 1911 тран-спортту хынааш, 1613 орук шимчээшкениниң чурумун үрээнин илереткен.

Кызыл хоорайның орук-тарынга айыыл чок чорукту бедидери-биле «Уруглар болгаш оруктар» деп Бүгү-эвилел акциязының негел-

дези езугаар «Айыыл чок дугуй» деп конкурсту бо айда эрттирери көрдүнгөн.

Элика ДАВАА.

МАЛ ААРЫН ИЛЕРЕТКЕН

Барыын-Хемчик ко-жууннун девискээринге бо чазын үш кижиге брүүлестан аараан.

Ук кожуунга ТР-ниң Кө-дээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының бөлүк вете-ринар эмчилери баргаш, үш аңгы коданда 90 ажыг шээр мал брүүлестан аарыг бол-ганын илереткен. Ук аары-гы оон ыңай таратпас дээш, Барыын-Хемчик кожууннун дыка хөй малынга камгалап

эмнээшкениниң чоруткан.

СЕМИНАРГА КИРЖИР

Тыва каайлы алба-нының төлээлери Ново-сибирск хоорайга июнь 31-ден июль 2-ге чедир болур Сибирь федерал-дыг округка каайлы ор-ганнарының ажилдак-чыларының тренинг-семинарынга киржир.

Семинарга кызыгаар дамчыштыр черлик фауна болгаш флора дээн ышкаш чүүлдерни чажырып эртти-рерин болдурбазына, ону хайгаараарына хамаа-рышкан айтырыгларны чугаалажыр.

Борис ОНДАР.

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ ХАМААРЖЫР

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң күүселдези-биле база муниципалдыг реформаны чуртка боттандыра-биле 2005 чылдың июль 3-те республиканың төлээлекчи органның депутаттарының, катап тургустунган муниципалдыг тургузууларның баштыңнарының соңгулдалары болур.

Тус чер бот-башкарылгазы россияжи күрүне тургузуунуң херек кырында күүсекчи инстиду болуп, ниитилелдин амыдыралынче бүзүрелди-биле кирген. Ооң тургустунушкуну, сайзырал хөгжүлдеси болгаш чурттакчы чонга тус черниң деңгелинде айтырылганын шийтпирлээринге конститушчу эргени болгаш камгалады хандырып турар юридиктиг нормаларның идепкейлиг дилээшкини база оон албан езузу-биле деткишикини чоруп турар. Бистиң чурттап турар кудумчуларывыс, оруктарывыс байдалы, кандыг школада урууларывыс өөренип турары, эмнедип турар эмнелгелеривистиң кандыг байдалды, кышкы үеде бажыңнарывыс чылыг турары болгаш хоорай, суурларывыс кудумчуларынга кижжи айыыл чок чорурунга бүзүрелдиг болурунга чогуу-на тус чер бот-башкарылгаларының ажылының түннелдеринден дорт хамааржыр.

2005 чылда Тывага тус чер бот-башкарылгазының катап тургустунган 122 муниципалдыг тургузуулары тургустунар, оларның уставтары ажылдап кылдынган болгаш хүлээп алдынган. Муниципалдыг тургузууларның ниити саны — 142.

Амгы үеде соңгулдаларны эрттирериниң организастыг болгаш техниктиг белеткел ажылдарының бирги чадазы доозулган. ТР-ниң Соңгулда комиссиязы муниципалдыг тургузууларның түр соңгулда комиссияларына организастыг, методиктиг-болгаш эрге-хоойлу талазы-биле дуза кадарының, ол ышкы чурттакчы чон ортузунга информастыг тайылбыр ажылын чорударының болгаш чижек-календарь планының хемчеглерин тургускаш бадылаан.

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының схемалары бадылаттынган, соңгулда участоттары база 135 соңгулда участоттарының комиссиялары тургустунган.

Муниципалдыг тургузууларның түр соңгулда комиссиялары июль 18-тен 28-ке чедир баш удур соңгулдаларны чорудары чугула, июль 30-ден июль 2-ге чедир участоттарының соңгулда комиссияларының турар черлеринге баш удур соңгулдалар болур. Июнь 16-дан июль 2-ге чедир участоттарының соңгулда комиссиялары түр соңгулда комиссияларының чөпшээрели-биле чедери берге болгаш ырак черлерге соңгулдаларны эрттирер. Соңгулда комиссияларының түннел ажылы июль 3-те 8 шактан 22 шакка чедир соңгулда хүнү-биле доостур.

ТР-ниң Соңгулда комиссиязы катап тургустунган муниципалдыг тургузууларның девискээринде үн кириер эргелиг 854 кежигүнүг 122 түр соңгулда комиссияларын тургускан.

Түр соңгулда комиссияларын тургузарына политиктиг партиялар болгаш соңгулдалар каттыжышкыны идепкейлиг киришкен. Оларның төлээлериниң байдалы мындыг: «Единая Россия» — 97 кижжи азы түр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң ниити санындан 11 хууун тургузуп турар. «Аграрная Партия» — 31, «Партия Возрождения России» — 30, «Российская конституционно-демократическая партия» — 29, ЛДПР — 18, КПРФ — 12, «Яблоко» — 11 кижжи. Политиктиг партиялардан 128 кижжи кирген, азы олар ниити санның 27 хууун тургузуп турар. ТР-ниң Аныяктар эвилели болгаш Тываның хоойлу-дүрүм камгалалының талазы-биле хөй-ниитиниң рес-

публика чергелиг шимчээшкини комиссияларда бир-бир төлээзин кириген.

Политиктиг партиялар болгаш хөй-ниитиниң каттыжышкыны-нары-биле каш удаа чугаала-жышкынынарны чорудуп тургаш, удур-дедир билчилгениң болгаш чөпшээрелгениң түннелинде, белеткел ажылын чоруткан соонда комиссияларны тургускан. «Единая Россия», «Аграрная партия», «Партия Возрождения России» эң идепкейлиг болган. Мурнунда соңгулдаларда ышкыш комиссияларның кол өззөн (77 хуу) херээжен чон тургузуп турар. Комиссияларда 30 харга чедир аныяктар 170 кижжи азы 20 хуу, 31-50 хар иштинде назылыг комиссия кежигүннери — 574 кижжи азы 67 хуу, 110 кижжи 50 хардан өрү назылыг, оларниити санның 13 хууун тургускан. Дээди эртемниглер — 170 кижжи, ортумак болгаш тускай ортумак эртемниглер — 668 кижжи. Муниципалдыг тургузууларның түр соңгулда комиссияларының үнүн кириер эргелиг кежигүннериниң үштүн бир кези мурнунда аңгы-аңгы деңгелдиң соңгулда комиссияларына ажылдап чораан аргадуржугалыглар.

Соңгулда кампаниязының эң чугула бир чадазы — кандидаттар депшидери үезинде доозулган, документилерни 2005 чылдың май 28-ке чедир хүлээп алган. Бүрүктеттинген кандидаттарның хөй кези боттары боттары депшиткен. Политиктиг партиялардан кандидаттар депшидеринге «Единая Россия», КПРФ база ЛДПР идепкейлиг киришкен.

Республиканың 119 чурттакчылыг черлериниң хоорай болгаш чурттакчылыг көдээ черлерниң баштыңнарына 537 кандидат депшиткен. Чадаана, Шагаан-Арыг хоорайларының база Каа-Хем суурнуң баштыңына депшиттирген кандидаттар 10-10. Дөрт сумуга: Элдиг-Хем, Чазылар, Эми болгаш Балыктыгда соңгуур эргелиг чурттакчыларның саны эвээш болганы-биле азы 100 четпээни-биле бо сумуларга чурт-

Соңгулда—2005

такчылыг черлерниң төлээлекчилер органның бүрүн эргезин хоойлу езуугаар хамаатыларның хуралы боттандыра. 118 чурттакчылыг черлерниң төлээлекчилер органның депутаттарына 2137 кандидат бүрүктеттинген, олар тус чер бот-башкарылгазының 1126 округтарына соңгууттурар.

Амгы үеде кандидаттар федералдыг болгаш республика хоойлужудулгазын хажытпайн, депшиткен хүнүнден эгелээни болгаш соңгулда чедир бир хонук арткан турда, 2005 чылдың июль 2-де доостур уjurлуг агитация ажылын идепкейлиг чорудары арткан. Республиканың Соңгулда комиссиязы оларга бо үе иштинде эң шырак кандидаттар тиилеп үнерин болгаш соңгулда мурнуң демисели арыг, шыңчы болурун күзеп тур.

Соңгуучуларга хамаарыштыр, оларны Тываның салым-чолунга сонугулгалдыг, ооң келир үези дээш харысалгалыг болурунче кыйгырып, июль 3-те соңгулдаларга боттарының хамааты байдалын идепкейлиг көргүзүп, соңгулдаларга киржин дыңнатывыс. Соңгулда хааржаанче бюллетенин суп бадырып турар кижжи бүрүзү бистиң республиканың ажил-агыйының удуртулгазына дорт киржилгезин бодунуң конститушчу эргезин таварыштыр боттандырып турары ол болур. Ажил-амыдыралдың айтырылары болгаш ээлчеглиг шөлээлер үези хамааты хүлээлгелерни күүседиринге шаптык болбазына идегеп тур бис.

Боттарывыс талавыстан, соңгулда организастыг болгаш эрге-хоойлу нормаларына дүүштүр эртеринге соңгулда комиссияларындан хамааржыр бүгү-ле хемчегни алырын бүзүредип дыңнадыр-дыр бис. Эрге-шөлээнерни илередиринге бүгү байдалдар тургустунган.

Л.ЯКУШКИНА,
ТР-ниң Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы.

Суму чагыргазында

ЭКИ ТАЛАЖЕ ЭРГИЛДЕ БАР

Бистиң республикада эң нарын айтырылганың бирээзи — көдээ суурларда чоннуң амыдыралы.

Сесерлиг суурда чоннуң социал амыдыралы-биле таныжар дээш чеде бердивис. Суму чагыргазының даргазы Дайбың-оол Салчакович Бадарчи ажил-херек аайы-биле Кызыл кирген болду. Ында Би-Хемниң төлээлекчилер хуралының даргазы Өшкү-Саар Мидиповна Сотнам бар болду. Сумуда байдал дугайын ол күзелди-биле биске тайылбырлап эгеледи. Сесерлиг сумузунда 722 кижжи чурттап турар. 160 өг-бүлө бар. Ажылдап шыдаар кижилерниң хөй кези ажил чок. Суму чагыргазы, школа, почта дээн чижектиг албан черлеринде 118 кижжи ажилда хаара туттунган.

Ынчангаш ол суурнуң чону хуу мал азыраарынче улуг кичээнгейни салып, мал-маганны садып ап эгелээн. Инектерлиг, хөй-өшкүлүг, хаванниг, ылаңгыя чылгы малдыг өг-бүлелер ук сумуда сөөлгү чылдарда көвүдеп эгелээн. Аныяктар малчыннар эдерип, мал азыраарының арга-дуржулгазын күзелди-биле өөренип ап турар апарган. Амгы хүннерде Сесерлиг сумузунуң чонунда ниитизи-биле 3 муң шээр мал, 535 мыйыстыг бода мал, 453 чылгы, 140 хаван бар. Эң хөй малдыг өг-бүлелерни Өшкү-Саар Мидиповна чугаалап орду. Р.С. Лапчар, Т.С. Дондуп (бо өг-бүлениң херээжен ээзи мал-магандан аңгыда, хөй ногаа база тарып турар), А.Ө. Дондуп, А.С. Лапчар, Э.К. Салчак

дээш, мал-маганныг өг-бүлелерниң кайызын ол дээр. Эң ылаңгыя чылгы мал бо сумуда дыка өзүп турар. Республика чергелиг чарыштарга эртип турар кончуг чүгүрүк аъттар база ында. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер аразында кызымак улус эвээш эвес. В.С. Тоолайның хөй ажы-төлдүг өг-бүлези чеже-даа акша-хөрөңги чедишпес болза, чүгле боттарының күжү-биле чаа чурт-

таар бажыңны тудуп алган. Ажы-төлү эки кижизидилгелиг, өөрени эки бооп турар. Оон ыңай база-ла хөй ажы-төлдүг З.Д. Лапчарның өг-бүлези чылдың-на картофельди эндере олурткаш, хөйү-биле ажаап ап, чазын үрезин чок өг-бүлелерге безин дуза кылдыр бере бээр.

Бо чаа чаартылгаларда чаа суму чагырыкчызы Дайбың-оол Салчакович Бадарчиниң кириген

үлүү эвээш эвес дээрзин Өшкү-Саар Мидиповна чугаалап орду. Сумуда акша курлавыры чок-даа болза, кызып тургаш, суурнуң ийи кудуун экижидир ол кылдырткан. Чондан акша чыггаш, сумуда ниити чевегни долгандыр херимнээн. Уруглар ойнаар шөлду база кылдырган. Дайбың-оол Салчакович коорту үшкү чаа кудукту база кылдыртыр сорулгалыг. Ооң оон-даа ыңай чогадыкчы планнары хөй. Сумуга ол адалар чөвүлелин тургускан. Эр кижилер суму ажылынга идепкейлиг киржи эгелээн. Кежээлерде адалар чөвүлелиниң кежигүннери ээлчепи суурга дежурныйлап, корум-чурумну хайгаарап турарлар.

Оон ыңай херээженер чөвүлели ол сумуда дыка эки ажылдап турар. Ооң даргазы Айлаң Даландайовна Эрендей акшашалың чок-даа болза, ажылын дыка эки удуртуп турар. Ынчангаш суурнуң херээжен чону культурулуг, массалыг ажылдарда эң идепкейлиг киржи турар. Айлаң ол суурда Тес-Хемден келин бооп чедип келген кижжи бооп турар. Эки келин ашааның чуртун каастаар деп чүве ол. Черле ынчаш бо тайга эдээ көдээ суурда амыдырал база-ла хайнып, чылдан чылче эки талаже көдүрлүп оарын эскердивис.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: Би-Хемниң төлээлекчилер хуралының депутады Ө.С.М. Сотнам биле суму секретары Ч.Б. Чымба олар ажыл үезинде.

ТИБЕТ БАШКЫЛАР КЭЭР

Бо чылын Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 70 харлаар юбилейинге тураскааттырган янзы-бүрү хемчеглер буддизм делегейинде калбаа-биле чоруп турар.

Ооң бир чижээнге бо чайын, июль 19-тан август 12-ге чедир бистиң республикага мурнуу Индияда турар Гьюдмед хүрээзинден тибет лама-башкыларның аалдаашкынын айтып болур. Оларның Тывага кылып чорудар ажылдары чүдүкчү чонга кончуг уjur-уткалыг болушкун болур.

Июль 20-21 хүннеринде Тываның хөгжүм-шии театрының фойезинге Чернезиг Бурганның мандалазын тударына белеткел ажылдарын чорудар. А мандаланың бодун тибет башкылар июль 22-ден август 3-ке чедир үеде тудуп кылырлар.

Ооң соонда, август 3-тен 11-ге чедир республиканың кожууннарына аңгы-аңгы езулдарны эрттирерлер.

Гьюдмед хүрээзиниң лама-башкыларының Тывага эрттирер буддисчи езулдары дыка ханы уjur-дузалыг болгаш кончуг солун болуру чугаажок.

Бистиң корр.

«Тыва Республиканың девискээринге коммунал ачы-дуза болгаш чурттаар оран-сава дээш төлевирлерге хамаатыларга субсидия бээриниң байдалының база чурумун бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның

2004 чылдың декабрь 22-де № 1172 доктаалын күш чок деп көөрүнүң дугайында Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААЛЫ
2005 чылдың май 26 № 664
Кызыл хоорай

«Коммунал ачы-дузазы болгаш чурттаар оран-сава дээш төлевирлерге субсидия бээриниң дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2004 чылдың август 30-де № 444 доктаалына, РФ-тиң Чуртталга хоойлузунга Тыва Республиканың хоойлужудулгазын дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1.«Тыва Республиканың девискээринге коммунал ачы-дузазы болгаш чурттаар оран-сава дээш төлевирлерге хамаатыларга субсидия бээриниң байдалының база чурумунуң дугайында» 2004 чылдың декабрь 22-де № 1172 доктаалын күш чок деп санаар. (Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың февраль 4-те № 68 доктаалының редакциязы).

2.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3.Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын Тыва Республиканың Чазак Аппаратының контроль эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Айыткалды чугаалажып тур бис

АМЫДЫРАЛЧЫ ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАР-ДЫР

Республиканың күш-ажыл курлавырларын ажыглаарының, чонну ажилга хаара тударын калбартыр болгаш ажил чок чорук-бике демисежанин чугулазының дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың парламентиге Айыткалында тодаргай айытканын эскерип көрдүм. Ук ажилда четпестерни, эрге-хоойлу баазаның кошкан, чонну ажилга хаара тудар ажилды шүшпөң шиитпирлеп турарын чөптүг шүгүмчүлээндир. Бо шүгүмчүлөк чүгөл чонну ажилга хаара тудар албан черинге эвес, а ажил берикчилеринге, удуртукчуларга, кожуун, суму чагыргаларына деңге хамааржыр деп бодап турар мен. Шынап-ла, бо чугула ажилда чедир кылбайн келген чүүлдеривис хөй.

Чонну ажил-биле хандырап талазы-биле күрүне политиказын улуг-бичии удуртукчулар, кожуун, суму даргалары, Чазак, Улуг Хурал, ажил берикчилери, янзы-бүрү өнчүнүң ээлери четпес боттандырып турарындан чаа ажилчын туруштар эвээш тургустунуп, ажил чок чонувус доктаамал ажил тыппайн турар. Ооң кадында хөй санныг реформалар, кызырлышкыннар чаа-чаа ажил чок кижилерни тывылдырып турарын көрүп тур бис. Күш-ажыл рыногунда хоойлуларның сайзыраңгай эвези, кижилерниң күш-ажыл камгалалында четпестер, ажил кылып турар кижилерниң санын шын тодарыдып, санап шыдавайн турары база багай салдарны чедиргени чугаажок. Чажыт эвес-ле болгай, бисте дыка хөй кижилер ажил чок деп санаттынып турар-даа болза, кандыг-ла-бир ажилды кылып турар, чүгөл ону ажилдыг кижиде санаар ындыг албан чери чок. Статистика органнары бүдүрүлгө, албан черинде ажилдап турар кижилерни санап турар, а боду хууда ажил-агый кылып турар, бодунун хереглелинге продукция бүдүрүп, ачы-дуза чедирип, хөлезиленип ажилдап турар кижилерни санга албайн турар-ла болгай. Мону алгаш көөрге, бисте күш-ажыл курлавырларын санаары эрги, социалистиг үени-биле хөвээр, рынок үезиниң негелделеринге дүүшпейн турары моон илден-дир.

Ниити чуртта рынок 14-15 чыл чоруп турар болгай. Ооң ачызында чамдык хамаатылар шимчээр, шимчeves өнчүлүг апарган. Оларда чер-даа үлүү, техника-даа, мал-маган-даа бар. Өртектиг саазыннар, чээлилер, аренда аргазы, күрүнеден социал магадылалдар дээш, чүү чок дээр. Ындыг турбуже оларның хөй кезии ажил чок кижиде бооп турары шуут кара кайгамчык байдал! Чер ээзи ажил чок деп санаттынып турар, элден аа? Шак мындыг байдал рынок хоойлузунга таарышпас. Ук хамаатыларның ол өнчү-хөреңгизинден апар турар олча-ажыын барымдаалааш, күш-ажыл кылып турар деп санаар болза, ам чөптүг болур ийик.

Чазак Даргазының бо дугайында Айыткалында "күш-ажылчы хууда ажил-чорудулгаже четпес кичээңгей салып келген бис" деп демгелээни канчаар-даа аргаажок шын.

Ужур-биле алырга, ажил чок, а херек кырында ынчаар ажилдап чоруур кижилер ылаңгыя көдээде кайы көвей. Тус черлерин эрге-чагыргалары мындыг хамаатыларны улам деткип, оларның ажилын, продукциязын учетка ап, албан езузу-биле бүрүткөп, күш-ажыл дептеринге ажил-херек бүдүрүп турар кижиде кылдыр демгелеп турар апаар болза, ажил чок кижилерниң саны ушчок кызырлыг ийик.

Кандыг, чүү-даа болза, бодунга-даа бол ажилдап турар улусту "ажыл чок" деп ат тыпсып, пособия берип турбайн, харын-даа оларны "чединмес өрегелер" деп даңзыже кирип бижип турбайн, оон орнунга оларның күш-ажылчы хөөнүн көдүрүп, актыы-биле ажилдап, чүткүдүп турарын деткип, мал-маган өстүреринге, техника, эт-херексел садып алырынга бичежес чээлиден берип турза эки деп саналдыг мен.

Малдыг, черлиг ажил чок хамаатыларның бүдүргөн продукциязын (эът, сүт, таргаа, картофель дээш) саадал чокка хүлээп алып, өртөөн дораан санажып турар кылдыр чурттап турар черлеринде социал, бюджет албан черлери-биле керээлерни чарып алып чурумну доктаадыры чугула. Өскээртен келген (ылаңгыя Саяа ындындан) улуг өртектиг картофель, капуста, согуна аймаан садып ап, мында бодувустун ажил чок эживисти ажилдандырап орнунга, өске кайда-бир кижини "азырап" турганывыс херээ чок чүве-дир ийик.

А чонну ажилга хаара тудар төптөрнүң даңзызынга кирер, ажил дилээр ужурлуг хамаатыларның категориялары дыка хөй. Ынчангаш бистер чамдык өнчүлүг, машина-техникалыг, чүгээр шыдалдыг хире хамаатыларга тайылбыр ажилы кылырывыска, олар байдалды шын билип, биске учетка кирип, пособие алып дээр күзелден ойталап турарлар. Сайгарлыкчылаарынга, хууда күш-ажылды организастап алырынга угланышкын берип турар бис.

Суму чагыргалары хамааты кижиде биске келириниң мурнунда ооң материалдыг байдалын шын тодарыдып турган болза аажок эки турар ийик. А бисте, хөй кезинде суму чагыргалары хамаатыларга "ажыл чок", "хууда дузалал ажил-агый тутпайн турар"

деп каан шындыктарны бергеш, бисче чорудуп турарлар.

"Көдээ ажил-агый ажилдарының сезоннуг болурун барымдаалап, көдээ черлерге ажил-агыйны чорудар хевирлериниң даңзызын тургузар болгаш мурнады чорудар ажилдарны тодарадыр херек" деп Айыткалда демгелээни дээрге, ажил берикчилеринге, тус черниң бот-башкарылга органнарынга хөй-ниити ажилдарын калбартырын дагзып турары ол деп билип турар мен.

Доктаамал ажил тывилбас апарган бистиң байдалывыста хөй-ниити ажилдарын калбаа-биле чорудуп тургаш, ажил чок улзувусту түр болгаш сезоннуг ажилдарга хаара тударындан өске дээштиг арга чок бооп турар.

Чазак Даргазының Айыткалында чурттакчылыг черлерниң удуртукчуларының аразынга конкурс чарлаар дээнин деткип тур мен. Чажыт эвес, бистиң чамдык удуртукчуларывыс, суму даргалары чонну ажилга хаара тудар ажилды чугулага албас, ол болза төптүң азы департаментиниң ажилы деп санап турарлар. Ол кончук шын эвес көрүш-түр! Оон улумдан ажил чок чонувустун саны эвээжевейн турар. Кожуун, суму чагыргалары, пенсия болгаш социал албан черлери кижилерни ажилдандыраарында эвес, а күрүнеден социал дуза ап бээринге өйлежип турар.

Бо чылын Чазак Даргазының Айыткалында чонну күш-ажылга хаара тударын калбартырында кичээңгейни угландырганын амыдыралчы болгаш үезинде деп санап тур мен. Ылаңгыя бо талазы-биле республиканың, кожууннарның программаларын эде көөр, тодарадыр дээни аажок шын. Мында колдуунда федералдыг дөстен келир акша-хөреңгиниң күсели-биле күүседир чүүлүг кирип турар, ол эки. Ынчалза-даа аңаа немей тус черниң бюджетинден акшаландыраары — немелде ажилчын туруштары хөйү-биле тургузарынга дузалаар.

Хөй-ниити ажилдарын организастаарының бо хүнде тургустунган практиказын чаартыры чугула деп бодаар мен. Бо ажилга тускай система херек. Оларны колдуунда чурттакчылыг черлерге, суму чагыргаларының удуртулгазы-биле чонга ажыктыг, көскү ажилдарны кылып алырынга ажыглаар херек.

Суму бүрүзү бюджетинде хөй-ниитиниң ажилдарын чорударынга боду эвээш-биче акшалыг, айда, чылда, сезон аайы-биле кылып ажилдарының даңзызын, планын бадылап алган, федералдыг дөстен кайы хире акша келирин камгалап алган турары эң-не таарымчалыг.

Кара-оол ЛАПЧАА, Тес-Хем кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының директору.

Чырык өртемчейге кижилерниң амы-тыны, кадыкшылы дег үнелиг чүүл бар эвес. Кижиниң амы-тынынга халдааш, өжегерээр кижини өлүргөн дайзынның үлгединиң соонда, кезээде баары ажыш кынып, карааның чажы сыйсып чоруур кээргенчиг өскүс чаштарны, кара чаңгыс төлүн чидирген аваларны, адаларны, ада-иелерни кым камгалаарыл? Чүгөл күштүг кеземче хоойлузу камгалаар. Ол хоойлу чүгө күш чок артып турарыл?

Дерзип өлүрүкчүлөргө орук ажык деп болур, кижиниң амы-тынынга халдааш, өжегерээр кижини өлүргөш, хостуг, шөлзөн кылаштажып чоруур боор-дур. Чүгө? Чок болза каш-ла чыл олургаш хосталып кээр, оон база-

Шын — алдын, хүн — күзел

ла бир багай чүвени кылган турар, оларга бо бүгү анаа-бир-ле оюнчук-биле дөмей болу берген. Ындыг болганда хоойлуну кым чүктээрил?

Мээң эргим, чассыг, ынак, чараш уруум 2 чыл бурунгаар дерзип өлүрүкчүнүн холундан барган. Ам ол кара холдуг өлүрүкчү херек адаанда-даа болза, кижиде өлүргөн кижиниң чурттаан херээ бар бе деп бодаар мен. Мээң уруум Марианам демгелел кыдыраажынга чечектелген чалы назынында ынакшылдыг болгаш хомудалдыг мындыг одуругларын ол өлүрүкчүге тураскаадып бижип чораан: "Ынакшылдыг бодаалдары кайгамчык-ла

Ыржыгаштар, шүлүктөр дег бижиттинер. Ыржым хемим эриин орта сагышсырап, Сагыш-сеткил, ынакшылды бодаалы бе?..."

"..Ынак мен деп сөглөп чораан сөстөрүңни Ылап шынчы сеткилимде шыгжал чор мен. Авыяастыг, мегечи сээң сөглээн сөзүң Аныяк чаш чүреккейим балыглап чор".

Өлүм биске кайы хире соок, кадыг, билдинмес, хомуданчыг болдур, чуртталга ол хире чараш, күзенчиг, эргим-дир ийин....

РАИСА ЧЫПСЫН.
Тере-Хөл кожуун.

ФОТО-МЕДЭЭ

Бенефис-концерт

Июнь 4-те филармонияның залында Тываның симфониктиг оркестриниң солизи Вероника Чоодунуң катаптаттынмас «ЫНАКШЫЛДЫ АЛГАП ЫРЛААЛ!» деп бенефис-концерти болуп эрткен.

В.Чоодунуң программы янзы-бүрү болган: ыраажы бодунун чогаатканы ыры-шүүлүүн, бүгү үелерниң билдингир, шылгараңгай чогаалдарын, опера-опереттадан үзүндүлери күүсеткен.

ЧАА ФОТОАЛЬБОМ ҮНГЕН

«Сээң биле мээң ужуралдарым, Улуг-Хем!» деп Татьяна Немкованың фотоальбому үнген. Ооң презентациязы июнь 8-те «Айдаш» кафеде эрткен.

Альбомда Улуг-Хемни Каа-Хемниң эгезинден Саян-Шушенск суг шыгжамырынга чедир аңгы-аңгы үелеринде көргүскен. Альбомну Красноярскиниң «Поликор» типографиязынга парлаан.

Татьяна Немкова — Россияның Фото-чурукчуларның эвилелиниң кежигүнү. Ол Элегес суурга төрүттүнгөн, Чербиниң ортумак школазын дооскан, амгы үеде Саяногорскиде чурттап турар.

Россияның ОБЯ-зының сайыды С.К.Шойгунуң белек кылдыр чоруткан «УАЗ-3306» маркалыг машиназын РФ-тиң ОБЯ-зының ТР-де эргелелиниң оралакчы даргазы, иштики херектерниң полковниги В.Т.Сириин ТР-ниң археология албанының начальниги Д.К.Түлүшке июнь 8-те байырлыг езу-биле хүлээткен.

2005 чылдың июнь 9-та Кызылдың өөредилге төвү «Аныякка» Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызы «Силерниң бизнестерде реклама» деп «Тегерик столду» эрттирген.

Биче бизнесте реклама-биле хандыраары — ооң хөгжүлдизинге кол деткимчениң бирээзи болур. Радио, телевидение, даштыкы реклама, парлалга рекламазының ачы-дузазын ажыктыг ажыглаанындан бараан саарылгазынга улуг чедишиштинерни чедип ап болур.

«Тегерик столдуң» ажилынга сонургалдыг яамыларның болгаш агентилелдериниң, биче бизнестин төлээлери база реклама агентилелдериниң удуртукчулары киришкен.

Фото-медээни Василий Балчий-оол кылган.

АЖЫЛДААРДА, ДЫШТАНЫРДА-ДАА

Июнь 10-12 хуннеринде Тываның хереглекчилер кооперациязының ажилдакчылары профессионал байырлалының бүдүүзүнде Чагытай хөлдүң кыдыынга дыштанып, спортчу болгаш уран чүүл мөөрейинге күжүн шенежип, спартакиаданы эрттирген. Аңаа 11 команда киришкен. Кооператорлар спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге — эстафетага (100 x 400), волейболга, стол теннининге, шашки, шыдыраага, хүрешке мөөрейлешкен. Солун эрткен спартакиада дугайында бистиң корреспондентилеривистиң чүүлүн парладывыс.

Эстафета.

Стол теннизи.

Шыдыраа.

Хөл бөмбүү.

Чыдыраа.

“ОРЛЕНОК” МАНАП ТУР

Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажилдакчыларының профэвилелиниң девискээр организациязының даргазы Эдер-оол Шаравиевич Ондар — хоочун удуртукчуларның бирээзи. Эки дыштанылга үрөтүнелдиг ажилдың магадылалы дээрзин бо ажилдап келген хөй чылдарының дургузунда алган дуржулганын ол билер. Рынок экономиказының эң берге дээн үелеринде безин оң удуртуп турары организация ажилдакчыларының болгаш оларның өг-бүлелеринин, ажи-төлүнүн дыштанылганын кичээнгейден салбайн келген. Оң тодарагай бадыткалы — организацияның күжү-биле ажилдап турар “Орленок” уруглар лагери.

“Орленок” — кооператорларның езулуг чоргааралы. 2006 чылда ол 50 харлаар. Бо үениң иштинде чеже чаштар аңаа дыштанып, ойнап-хөгөп өспээн дээр. Уруглар кижизидилгезинге кириген үлүг-хуузу дээш, уругларның дыштанылганын организастаарыңа чогадыкчы чоруу дээш, эрткен чылын Россияның кооперация ажилдакчыларының профэвилелиниң диплому-биле коллектив шаңнаткан.

49 дугаар сезонун ажилдарыңа лагерь белең. Ону караавыс-биле көрдүвүс. Бо чылын 15 муң рубльге чаа стол, сандайлар, шафтарны садып алган. Септелге ажилы бүрүнү-биле кылдыңган. Лагерьниң девискээринин ишти арыг-силг.

Библиотека номчукчулар хүлээп алырыңа белең. Библиотекарь Альбина Кара-Сал Кызылда уругларның Чуковский аттыг библиотеказының “Южный” микрорайонунда филиалында ажилдап турар. Чайгы үеде “Орленокта” келгени ол. “Уругларның езулуг-ла сонургап номчуксаары номнар бар чүведир. Солун, сеткүүлдерниң көктешкилери бар, чагыдылганы кылып каан. Янзы-бүрү словарьлар, энциклопедиялар, фантастиктиг литература уруглар амырап номчуур боор. Мээң ажилдап турарым библиотекада безин чаа ажиттыңган филиал болгаш

КҮЖҮВҮС — ДЕМИВИСТЕ

Республиканың кооператорлары “Күжүвүс — демивисте” девизтиң адаа-биле ажилдап, чурттап турарын бо 9 дугаар эртип турар спартакиадазының үезинде база катап бадыткадылар.

мындыг номнар чок” — деп ол өөрүп чугаалады.

Кафе “Чагытай” дыштанып келген уругларны хүнде 5 катап чөмгөрер. Аш-чем аймаа-биле курлавыр четчир. Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң мастер-технолог башкызы Антонина Начиновнаның сургуулдары маңаа чылдың-на чайгы үеде бүдүрүлгө практиказын эрттирип чаңчыккан. Бо удаада база бир бөлүк оолдар, кыстар ында поварлап ажилдаар дээш чеде берген.

Улуг вожатый Сергей Донгак баштаан кижизидикчи башкылар чогадыкчы ажилының планындан бээр шагда-ла тургузуп алган. Уругларның кээр хүнүн манап турар болдулар.

Эмнелге пунктузу, чогадыкчы төп, чунар-бажың, “Аялга” дыштанылга клубу — шупту ажилдаарыңа белең. Хөл кыдыында уругларның эштинге таарымчалыг бүгү-ле чүүлдер кылдыңган. Ынчангаш дөрт сезон дургузунда 900 хире уруглар маңаа дыштаныр.

“Орленок” лагеринге уругларыңар дыштандырап болзуңарза, олар хомудал чок болур дээрзин бүзүрелдиг-биле чугаалап болур. Путевка хереглеп турар ада-иелер ТР-ниң хереглекчилер кооперациязының профэвилелиниң даргазы Э.Ш.Ондарга чеде берзин. 3200, 3900-даа рубль өртөктүг путевканың өртээниң 2000 рублин социал камгалал фондузу төлээр.

Арткан акшаны ада-иениң ажилдап турар чери, профэвилел комитеди база ада-ие — үлежип төлээр. Ынчап кээрге бир путевканың өртээ, улуг-ла дизе, 600-700 рубль болур ыш-кажыл. Ону чамдык ада-иелер билбейн турары чадавас, ылаңгыя бир дугаар сезонда уругларыңар дыштандыраары-биле путевкалар садып ап кээр ада-ие эвээш болуп турар.

Уруглар дыштанылганының бирги сезону июнь 14-те эгелээн. Озалдаан ада-иелер дараазында сезонда уругларыңарга путевкадан саткаш, “Орленокка” дыштандырып болур силер.

Июнь 10-да “Орленок” уруглар лагеринге республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан кооператорлар чыгып келген. Одагларыңар “Кооператор хоорайжыгаш”-даа дораан тиктинген.

Э.Ш.Ондар, Х.Д.Монгуш — ажыдышкында.

Адрестерин азып, каастанып-шиметтинип, хана солуннарын үндүргөш аскылапкан. Одагларыңар ыжы бурунайнып, сүттүг шай, эттиг быдаа хайнып турда, кежээ дүшкен.

Клубка таныжылга кежээзин ажыдып тура, Эдер-оол Шаравиевич спартакиаданың кол сорулгазы кооператорлар бот-боттары таныжып, арга-дуржулга солчуп, ажил-агыйжы чугааны кылбышаан, дыштанып, спортка болгаш уран чүүлге мөөрейлежир дээрзин чугаалааш, келген командаларны адап, оларның ажил-амыдыралын допчузу-биле тайылбырлай каалты. Ыраккы Тере-Хөлдөн, Эрзинден, Чөөн-Хемчиктен, Улуг-Хемден болгаш Кызылдан хөй организациялар (РПС, шывыгыг рынок, хооркоопторг) чедип келген болду.

Чылганнарда Тыва кооперацияның чөвүлелиниң даргазы, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты Хонук-оол Доржуевич Монгуш байыр чедирбишаан, ажил-агыйжы делгеренгей чүве чугаалаан. Чидиргелер турза-даа, рынок-биле хол-башкан ажилдыг чораан болгаш амыдыралга туруштуун бадыткап, бергелерни шыдажып эрткен хереглекчилер ниитилелдериде да бар, буурап дүшкени-даа бар, катап тургустунуп турарлары-даа барын ол тайылбырлааш, келир 2006 чылдан бээр чурттуң экономикактиг амыдыралыңа канчаар-даа аажок

КООПЕРАТОРЛАР — СПОРТЧУЛАР

Спартакиаданың байырлыг ажыдышкыны июнь 11-де эртен эрте болган. Байырлыг чыскаалга спартакиаданың тугун оң мурнунда эрткен спартакиаданың тилекчизи (ынчан Чыраа-Бажы) Чөөн-Хемчик кожунунуң (Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилели) командазының төлээзи көдүргөн.

Бо демниг коллектив эрткен чылын тургустунганындан бээр он чыл оюн демдегеп эрттирген. Ол:

улуг өскерлишкенин берлурун, аңаа амдан эгелеп белеткенирин чагаан. Келир бергелерге белеткенири-биле июнь 24-те ТР-ниң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери Улуг-Хем кожунунуң Арыг-Үзүү суурга республика чергелиг семинарны эрттирер. Арыг-Үзүү көдээ хереглекчилер ниитилели (даргазы Э.Л.Мандан-оол) — дээр ажилдыг коллективтерниң бирээзи. Ол дөрт суурну хлеб болгаш еске-даа аш-чем, бараан аймаа-биле хандырып турар. Ачы-дуза чедирилгезинин янзы-бүрү хевирлерин ында ажиттыңган: баш таарар чер, фотография, даараныр цех дээш, өске-даа.

Ук семинарга Новосибирск университетинден профессорлар кээп лекцияларны номчуур деп турарын, а сентябрьда кооператор-удуртукчуларны эдиртип алгаш, Алтай крайның районнарын кезип, арга-дуржулга солчуп, өөредилге эрттирер деп турарын Хонук-оол Доржуевич чугаалаан. Чээли, үндүргүлөр болгаш кожуну, суму чагыргаларының соңгулдарыңа болгаш еске-даа экономика талазы-биле чугула айтырылгарга хамаарыштыр онза тайылбырларны кооператорларга кылганы дыка солун болган. Түннелинде Х.Д.Монгуш коллегаларыңа спортчу болгаш уран чүүлчү чедишкенин элериң болурун, эки дыштанып алгаш, үрө-түннелдиг ажилдаарын күзээң.

“Орленок” лагерни.

ШЫН БИР ДЕМНИГ

спортчу маргылдааларны канчаар эрттирип турарын фото-чуруктардан көрүп болур. Арга-дуржулга солчулгазы – ажылдың бир кол аргазы. Чадаанажылар Бай-Тайга кожунунун хереглекчилер ниитилелибиле доктаамал харылзажып, арга-дуржулга солчуп, аалдажып турар болду. Бо удаа өнүктүрү, байтайгажылар, спартакиадага киржи келбээнинге чадаанажылар аажок хомудаан. “Спортка-даа, уран чүүлге-даа, ажил-ишке-даа байтайгажылар төлөптүг удурланыкчыларыбыс чүве” дижи, орук узун болгаш олар орай дүне чедип кээрлер боор деп манаарга-даа, өнүктүрү келбейн барган.

Ол командадан аңгыда Чадаанадан ийи дугаар команда – “Юбилейная” (магазин “Универмаг”) база келген. Демниг, күштүг командалардан кортпайн, аныяк команда адын төлөпти-биле камгалаанын айтыр апаар. Моон соңгаар дуржулгалыг командадан өөренип, күш кирери чугаажок.

Бир дугаарында кооператорлар эстафетага күжүн шенешкен. Аңаа чадаанажылар тиилээ (Р.Д.Деге), бараанны мөөңнөп садар рынок (оптрынок) ийиги черни алган (В.К.Ооржак), а үшкүзүндө – эрзинчилер.

Улаштыр эң солун мөөрей – волейбол маргылдаазы эгелээ. Командалар үш эр, үш херээжен – холуштак ойнакчыларлыг күжүн шенешкен. Долгандырыг системазы-биле ойнаан болгаш маргылдаа чүгле ийи дугаар хүнүндө кезээликтей доозулган. Төлөптиг тиилекчи-даа илерээн, ол дээрге кайы-даа командага уттурбаан Арыг-Үзүүнүң көдээ хереглекчилер ниитилелиниң ажилчыннарының командазы-дыр. Капитаны Валерий Шадып езулуг профессионал спортчулар-биле демей оюнну көргүстү. Таңныыл-кочегар, хоочун спортчу Хеймер-оол Намзыраевич Белек оюнун эң дүшкүрлүг үелеринде безин быжыг туруштуг болуп, херек аргаларны ажыглап, командазын идегелди «камгалап» турду.

Арыг-Үзүү биле Чадаананың хереглекчилер ниитилелиниң ийи шыырак командалары эң солун оюнну көргүстүлөр. Барык күжү дең командалар болгаш чүгле үш дугаар тур тиилекчини илереткен. 2:1 санга Арыг-Үзүүнүң командазы тиилээш, чемпион болган. Ийиги черде — чадаанажылар, үшкүзүндө — оптрынок.

ТР-ниң хереглекчилер

ниитилелиниң баштаар чериниң хөй кезин хоочуннардан тургустунган командазы биле ыраккы Тере-Хөлдүң командалары тиелелгеже чүткүлдүү-биле, база чараш оюну-биле көрүкчүлери өөрткен.

Чогаадылга төвүнге шашкиге херээженнер, шыдыраага эрлер күжүн шенешкен. Аңаа уругларның чемпиону Ираида Бадын-ооловна Допчаа болган. Ийиги черни Айлаңмаа Куулар, үшкүзүн Айлаңмаа Лопсан ээлээн.

Шыдыраага Чадаанадан Орлан Сарыглар чемпионнаан. Ийиги-үшкү черлерде Орус-оол Ооржак (Кызыл), Байлак Куулар (Тере-Хөл).

“Аялга” клубка стол теннининге маргылдаалар база солун болган. Аңаа кончуг чараш оюнну көргүскен Бай-Хаактың төлээзи аныяк орус оол-ла тиелээр боор деп бодал орувуста, чоорту оон артык ойнакчылар көстүп келген. Түңнелинде бараанны мөөңнөп биле садар рыноктуң (оптрынок) төлээзи Андриан Донгак оолдар аразында чемпион болган. Чадаанадан Мөңгө-Байры Монгуш биле Эрзинден Владимир Куужап ийиги-үшкү черлерни ээлээн.

Уругларның чемпиону Чадаанадан Росита Хомушкуну болган. Ийиги-үшкү черлерни Надежда Олуймаа (Кызыл), Айслана Данчай (Эрзин) олар алган.

33 мөгениң хурежи эң солун болган. Ниитизи-биле алырга, бараанны мөөңнөп садар рыноктуң, Чадаананың болгаш Арыг-Үзүүнүң мөгелери хевир-сыны-биле-даа, идик-хеви-биле-даа, хурежи арга-дуржулгалы-биле-даа өскелерден ылгалып көстүп турду.

Арыг-Үзүүден Орлан Чанчип удурланыкчызының адаанче киргеш, баш ажыр октаар чараш аргазы-биле каш-даа кижини октаан. Эң сөөлүндө кончуг шыырак эът-хангыг Адыгжы Кууларны ол-ла аргазы-биле киргеш, октап чыдырда, шенээ черге дегбээн болза, ол шүглүп үнер турган-даа чадавас.

Кооператорлар хүрешке мынчаар “аарып” алыржыр улус-тур: “Че, Куулар, шоодайны чүктөпкеш, канчаар октаптар ийик сен? Ынчаар дүжүрүвүт!”, “Че, ийи-чаңгыс арга ажыглап турбайн, мөөңү-биле, оптом!”, “Орта октадыр болзуңза, охранник ажылыңдан үндүртүр сен?”... А чадаанажылар волейболга-даа, хүрешке-даа командазының кежигүнү үнүп келирге-ле, баяниси-биле

Кубокту тыпсып турары.

кады “Кежээки Чадааналап-ла”, “Эргеленип ханмазым, эргим Тывам булуңу...” дээш бадырып-ла эгелээр, ат болган хөрлээлиг “аарыкчылар”-дыр. Эң-не улуг хөрлээлидикчизи – даргазы Роза Доржуевна боду база баяниси Мерген Сат. Бо коллектив, шынап-ла, бир демниг, тура-соруктуг, сөглээн сөзүңгө ээ болуп чаңчыккан дээрзи көскү. Ындыг коллективке ажылдаары-даа солун, дыштаныры-даа солун болбайн канчаар. Маңаа удурткучунун ролю дыка улуг дээрзин айтыры чугула. Ооң үлегер-чижээ ажылдакчыларынга болгаш ажилчыннарынга езулуг өөредиг.

Эң сөөлү салыгда үш мөге арткан: Адыгжы Куулар, Күзекчи Куулар, Эльдар Ооржак. Долгандырыг салыгының түңнелинде Адыгжы Куулар (оптрынок) шүүлген. Ийиги черде – Күзекчи Куулар (Чадаана), үшкүзүндө Эльдар Ооржак (оптрынок).

Өзүп ораар мөгелер черчерлерде эмгекжөк дээрзин бо хүреш бадыткап турар. Долу эът-хангыг, содакшудактыг, тыва идиктиг мөгелери көөргө безин сүрлүг, чараш.

Уран чүүл көрүлдезинге Чадаананың хоорхереглекчилер ниитилели езулуг артистер дег оюнну көргүскен. Украин улустун ырызы “Пидманула, пидвэла” деп ырыны чаңгыс аай кылдыр кеттинген ыры ансамбли ырылап турда, “Ковпакты” аныяк кыс биле оол танцылап үнүп келирге, профессионал артистерден чыда кагбас чорду. Чадаанажыларның концертинде хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Роза Доржуевна Деге боду башкарыкчылавышаан, аяныг, бедик утка-шынарлыг кылдыр чарлап турду. Сцена культуразы бедик деңгелде дээрзин жюри демдеглээн.

Эрзин кожунун бол-Спартакиаданы эрттирер дүрүмүңгө хамаарыштыр чедир жылдаар чүүлдер бары база эскертинген. Моон соңгаар ойнакчыларны (ылаңгыя эстафетага, стол теннининге) хар-назы аайы-биле бөлүктөп мөөрейлештирери чугула дээрзи илерээн.

Ажылдап-даа, дыштанып-даа билер кооператорларга келир профессионал байырлалының хүнү-биле байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа чедишкinnerни күзедивис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ, “Шынның” корр. Чуруктарны Василий БАЛЧИЙ-ООЛ тырттырган.

гаш Тере-Хөлдүң кооператорлары, бараанны мөөңнөп садар рынок, садыг-делгелге төвү “Гаруда” дээш ышкаш командаларның “артистери” база салым-чаяаннын бадыткап, солун күүселделерни бараалгаткан.

Түңнелинде бүгү хевирлерге эрткен маргылдааларның баллын санап кээрге, команда аайы-биле тиилекчи Чадаананың хереглекчилер ниитилелиниң демниг командазы болган. Олар кубок болгаш хүндүлөл бижик база акша шаңалдары-биле шаңнаткан. Спорттун бүгү хевирлеринге тиилекчилер дипломнар болгаш акша шаңалдарын алган. “Эң чараш спортчу хел” деп тускай шаңналга эрзинчилер төлөптиг болган. “Тиилелгеже чүткүл” дээш тере-хөлчүлөр шаңнаткан.

Спартакиаданың байырлыг хаашкынында кооператорларның дыштаныл-газының кол организа-кчызы Эдер-оол Шаравиевич келир он дугаар юбилейлиг спартакиада 2007 чылда болурун дыңнаткан. Оон аңгыда байырлыг хаашкын үезинде кооперацияның хоочуннары — Чаш-оол Кыргысович, Совет Иргитович оларга байыр чедирип, аныяктарга эки үлегер-чижээ дээш, байлак арга-дуржулгазын дамчыдып чорууру дээш өөрүп четтиргенин илеретпишаан, тускай белектерни тывыскан.

Ниитизи-биле чугаалаар болза, спартакиада быжыг сагылга-чурумга чагыртып, эки эрткен. Командаларның удурткучулары дүнекиниң 1-2 шапка чедир дежурныйлаашкыны организастаан. Бо бүгү дээрге, кол организа-кчы — ТР-ниң хереглекчилер кооперациязының ажилдакчыларының проф-звилелиниң даргазы Эдер-оол Шаравиевич Ондарның күженишкinnerниг ажылы-ның түңнели-дир дээрзин демдеглес аргажок.

Орлан Чанчип октап турар.

Чадаананың аарыкчылары.

«Жади» Долгана Ондар.

Команданың капитаны — улуг бухгалтер.

Поварлар — практикантылар.

Жюри болгаш көрүкчүлери.

Баштак көргүзүг.

Кежээки Чагытай.

Медицина ажилдакчызының хүнүнге уткуштур

Мергежилинге бердинген

1941—демир Чылан чылының изиг чайы. Шак-ла ол изиг-халыын хүннерде Өвүр кожуунуң Дус-Даг сумузуңуң девискээри, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, сыгыт-хөөмейниң тергиини, шүлүкчү болгаш бот-тывынгыр композитор Кызыл-оол Санчының өскен-төрөөн чери—ырда кирген Чоза хемниң унунга, бөдүүн малчын арат Сандып Кууларның өг-бүлезинге оол төрүттүнген. Ада-иези ону Маадыр деп адап алганнар. Шак ынчаар бичии Маадыр Чылан чылдыг, 5 сарыг меңниг болуп, чырык өртемчейге чаяттынганы ол.

Маадыр Куулар 1961 чылда Хандагайты ортумак школазын дооскаш, ол-ла чылын Томск хоорайның эмчи институтунче өөренип киргеш, 1967 чылдың чайынында дээди эртемниг кезер эмчи болуп, төрөөн Тывазынга чедип келирге, Кадык камгалал яамызы ону бодунуң өскен-төрөөн чери—Торгалыгның участок эмнелгезиниң эргелекчизи кылдыр чоруткан. Ынчангаш ооң күш-ажылчы намдары бодунуң-на ойнап өскен сууру—кызыл дустуг Дус-Дагдан эгелээни ол. Кыдыг-кызыгаар черде бичии суурга бодунуң кады институт дооскан эжи, Тываның өске булуңу—Барыын-Хемчик чурттуг Валентина Карбыевна-биле 1972 чылга чедип торгалыгжыларга бараан болганнар.

1972 чылда Маадыр Сандыпович Кууларны Тес-Хем кожуунуң төп эмнелгезинче кезер эмчи болуп ажилдаары-биле чоруткан. Чедип алган тускай эртемниг, мергежилге бердинген аныяк эмчини ийи чыл эртенде, кожуунуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи кылдыр депшиткен. Шак-ла ынчаар ол Самагалдай суурга алды чыл чурттап, кожуунуң бүгү

чонун эки танып ап, удуртуп турары коллективин эп-найыр-ралдыг, быжыг сагылга-чурумнуг, чоннуң кадыкшылы дээш кижжи бүрүзү кичээнгеилг болгаш улуг харысалгалыг болурунга негелдени доктаамал тургузуп келген. Кезер эмчиниң хүлээлгезин күүсетпишаан, төп эмнелгени удуртуру берге болгаш улуг харысалгалыг ажил. Ол бедик харысалгалы болгаш хүлээлгени Маадыр Сандыпович 1978 чылдың июль айга чедир ак сеткилдиг күүсеткен.

Аныяк эмчиниң арга-дуржулгазының хүн келген тудум улам-на улгадып келгенин өөренип көргөш, Кадык камгалал аямызы ону республиканың Иштики херектер яамызының кол эмчизи кылдыр томуйлаан. Маадыр Сандыпович Куулар ол ажылга 1995 чылга чедир ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол-ла чылдан бо хүннерге чедир Кызыл хоорайның №2 поликлиникасында травмоортопед эмчи болуп ажилдап чоруур. Ол “Кадык камгалалының тергиини” деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, Күш-ажылдың болгаш иштики херектер органының хоочуну, хөй санныг ме-

дальдарның эдилекчизи. Өөнүң ээзи Валентина Карбыевна—уруглар эмчизи. Ол база “Кадык камгалалының тергиини” деп хүндүлүг аттыг хоочун эмчи. Амгы үеде республиканың уруглар эмнелгезинде ажилдап турар.

Маадыр Сандыпович аныяндан-на спортка хандыкшылдыг. Хол бөмбүүнге болгаш тыва хүрешке иштики херектер органының чыынды командазының кежигүнү болуп, каш удаа шаңналдыг черлерни ап келген. Ол республиканың хоочун шыдыраачыларының бирээзи, Кызыл хоорайның 2 дакпыр, иштики херектер органының 15 дакпыр чемпиону.

Маадыр Сандыпович Куулар кончуг толтуг, томаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг кижжи. Ол ам удавас 64 харлаар. Ынчалза-даа ону көөрге, алдан харны ажыр баскан дээр аргажок, дыка аныяксыг, хүлүмзүрөөн арын-шырайы ол-ла хевээр.

Өвүр чону ону Маадыр дивестер, а “Маадыр-оол эмчи” деп адаарлар. Ынчангаш чонунарның силерни адап турары дег, Маадыр-оол Сандыповичиге, Валентина Карбыевнага медицина ажилдакчызының хүнүн таварыштыр байыр чедирип, ам-даа аныяк-өскенге байлак арга-дуржулгаңарны дамчыдып берип, арат-чонунарга ачы-буяныңарны көргүзүп, быжыг кадыкшылдыг болуруңарны күзээр-дир мен.

Маадыр-оол ДАНЗЫН
Кызыл хоорай.

Эки эмчилер хөй болзун Ай-Суунуң изиг күзели ол

Мен ынчан бичии турган мен. Ол болза 1990 чыл, ынчан 1 хар 2 айлыг, шору кылаштап турган үем. Бир хүн хенертен кылаштап чадап каанымны авамдан дыңнаан мен. Авам суг Кызылда эмчилерге мени чедире бээрге, будумга кезишикин кылган, хей черге кезип каапкан. Кескен эмчим—В.В. Верещагин. “Остеомелит” деп диагноз тургузуп каан. Ам билип турарым-биле алырга, “остеомелит”—ук салгаар аарыг чүве-дир. Ынчалза-даа бистиң төрелдеривисте ук салгаан “остеомелиттиг” кижжи чок болган. Верещагин эмчи авам сугга буруузуң миннип, Курганга барып көрүңер диген. Бут ол олчаан өспейн барган. 2-3 харлыг турумда, авам мени Курганга чедирерге, урууңар ам-даа чаш-тыр, сөөктүң өзөрүн манаар дээн. Олчаан барып чадаан бис.

Сес харлыг апаргаш, школаже даянгыштыг барып, өөренип турган мен. Беш класска өөренип турумда, Кызылга Москвадан эмчилер келген дээрге, мени аңаа кириген, ынчан-на ол анаа кадык будумдан 20 см чолдак турган. Ол эмчилер будумну Москвага кезер бис дээн. Бис бодувус болза (Курганга кестирер сагыштыг турган бис.) Москвадан келген эмчилер Г.Голубьев, В.Сүдер-оолович Курганга кестиреринерге аныяк, арга-дуржулга чок эмчилер үрөп кааптар, хей боор диген. Ындыг ыйнаан дээш, 2001 чылдың март 28-те, Москваже ужуп чоруптувус. Аңаа чедер бээривисте, мени эмчиге чыттырып алган. Ачамдан акша айтыргаш, В.Сүдер-оолович хөй түңнүг акшаны алгаш, ачамны 3 хонганда чандырыпкан. Мени эмчиге 1 ай иштинде шинчиледилер, оон апрельде кестилер. Кескен соонда, миннип кээримге, “илизаров” аппаратадын салып каан болду.

Багай будумнуң чодазындан кааш сөөгүн алгаш, дөңмээмче салып каан. Кескен соонда, чүгээр чоруп турумда, будумдан сап төктүп эгелээн. ЦИТО-га 5 ай чыткаш,

оон В.Сүдер-ооловичиниң салбырынга, Красноярск районга, 1 ай ажыг үеде чыттым. Оон 6 дугаар айында мени үндүр бижиптилер. Ачам мени алыр дээштиң чедип келирге: “Ам эмнеп турган эмчиге база акша төлээр болза эки” дээш, В.Сүдер-оолович акшаны база катап алган. Ынчан будум мырыңай иринең эгелээн. Сөөктер тудушпайн барганын, ол ынчан-на эмчилер билген, ынчалза-даа акшаны ап турганнар.

Оон Тывага чедип келгеш, каш-даа катап травматология эмчизинге чыткан мен. Будум иринеңеп туруп берген. Бир чыл болганда, “илизаров” аппаратадын уштуп каапкан. Ол ынчан В.Сүдер-оолович чедип келгеш, көргөн, чүү-даа ыгыттаван, ам хей-дир деп билгени ол боор. Оон гипстеп каарга, база 1 чыл кылаштаан мен. Ол үелерде өөрнемес эвес дээш, бажыңга башкылар чалап алгаш, өөренип турган мен. Москвадан кээримге, Альберт Владимирович Донгак эмчи хүлээп алган. Гипсти уштуп кааптарга, даянгыштыг кылаштап турдум. Будум иринеңевишаан, хүнде-ле 2 катап бодум шарып ап турган мен. Альберт

Владимирович Санкт-Петербуртта, Курганда, Москвада институттар эмчилери-биле сумележирге, ам иринеңеп берген сөөктү кезерге-даа хей, катап-катап иринеңеп туруп бээр дээн. Ам канчаар, берге-даа болза чөпшээрештим, 2004 чылдың апрель 7-де будумну кескен. Альберт Владимирович кескен соонда, иринеңевейн, эттине берген. Ам билип оорарымга, мени Москвага мегелеп апарып алгаш, будумга шенелде кылган болган. Ону ам билген мен. “Барып-барып, бичии кижини, мени, чүге ынчанганың?” деп айтырыг бажымдан үнемес-тир. Кезишикин кылгандан бээр 1 чыл болду. Ам иринеңевейн, экирий берген, безин аарывастаан. Альберт Владимирович бисти Новокузнецкиже протез кылдырып чоруурун сумелээн. Ында нарын протезтер кылып турар. Будумну кезип кааны чолдак болуп турар, ынчангаш Красноярскиге ол кылдынамас болуп турар. Ам Новокузнецк чоруур дээривисте, социал страхование чериниң даргазы Алексей Викторович Сухов ат салып бербейн турар. Ынчангаш мынчага чедир чоруп чадап каан мен.

Альберт Владимирович Донгак ышкаш аарыг кижизи дээш сагыш човап, өске улустуң үрөп каан чүвезин, бут чок-даа болза эки кылдыр кескеш, мээң келир үемни ол бодаан. Эки протез кылдырып алзын дээш, даргаларга бистиң биле кады барып, сүржүп турар Альберт Владимирович ышкаш ак сеткилдиг, эки эмчилер көвей болза эки-ле-дир!

Ай-Суу ДОНГАК,
9-ку классчы,
Шамбалыг суур.

Көдээниң хөөннери

Айт, шары күжү-биле

Бистиң Тывага булуң санай дыргын тарай берген “Чавыдак” деп ырны билбес улус аравыста ховар-ла боор. Ол ырыда:

Шары, буга кожуп алгаш,
Тракторга канчап деңнээр деп одуруглары ам:

Айт, шары кожуп алгаш,
Аңгыс шөлден аңдарза чүл?—деп одуруглары-биле солуттуна бээр хире апарганын амгы үениң амыдыралы негеп келген хевирлиг.

Бүгү-ле техникага хереглээр материалдарның өртең-үнези талыйтыр өскен бо ужу-бажы билдинмес, сандаргай үеде техника орнунга ажилчын айттарның, шарыларның тыртар күжүн ажыглаарын үе негеп келген дизе, частырыг чок. Тывага колхозтажышкын мурнунда хуу, быдаргай ажил-амыдыралдыг араатар безин канчап боттарының хире-шаа-биле бугаларны, сумнарны кускун-хаайлар, демир-хүүректер болгаш өске-даа чик чепсек-херекселдерин ажыглап тургаш, кызыл холдарының ачызында хову-шөлдери суггаргаш, айт-шарыны кожуп алгаштың, чаңгыс бистиг андазын-биле тарааны тарып чип чораанын улуг назылылар утпааннар.

Элээди шаамда Алдан-Маадырга баштай-ла тургустунган Самбажык аттыг МЧАЭ-ниң араатары Алаш-Аксынга кызыл-кас, арбай, суланы айт-шарының түжүн ажыглап тургаш тарааш, элбек дүжүттү ажаап ап турдулар. Самбажыкчылар Алаш-Аксының суггарылга бугазын казып, ону үндезилээни билдингир. Оларның эгелээшкени хилис барбаан, амгы бо хүннерде Алаштың улуг суггарылга системазы болур-чогууру-биле ажилдап турар. Тараа бастырап, чер чарар, айт, шарыларны мунуп, шаң долу тарааны ажилчын чааш, шыырак дээн айттар, шарыларның күжү-биле бастырып ап, ол үениң араатарының амыдырал дээш шудургузуп, бурунгаар көрүштүүн ийи караам-биле көрүп чордум. Хол кадыры-биле тарааны кескеш, бөле баглылааш, кандыг-даа арганы ажыглап турдулар. Ол үеде комбайндаа, тараа арыглаар техника-даа чок турда, шаңда бастырган оваа-оваа тарааларны араатар сырынның хүннерде саарып тургаш, кылайты арыглааш, уургайга хөөп, шыгжап алыр турган.

Терге, шанак, шырга дээн ыш-каш бөдүүн дериг-херекселдерни араатар билдилии-биле ажыглап чораанын чон билер. Хензиг материал сөөртүп алырда машина-техникаже халчыр-дыр бис. Оларны сураглаарга, мырыңай кара хинчек, тывылбас. База-ла акша-төгерикке, кывар-чаар материалдарга үскеш турар, Ажилчын айттыг, тергелиг кижжи-

лерниң күжүн чөптүү-биле ажыглаар болзувусса, кедергей-ле таарымчалыг. Элээн каш чылдар бурунгаар Суг-Аксынга Хүр-оол, Шелжиков суглар андазынны, айтты ажыглап, чоннуң тараазының, картошказының шөлүн аңдарып бергеш, оон хоомай эвес акша-төгерикти ажилдап ап турдулар. Суурнуң чурттакчылары техника, кывар-чаар материалдар-даа сураглап халчып турбас, магалыгла турду. Айт андазын-биле чарып каан шөлдериң довураа хоюг, үлдүргей, артында илииртеп каар. Чурттакчы чон оон эвээш эвес чаагай дүжүттү ажаап ап турдулар.

Сөөлгү үеде кайы-даа хоорай, суурларга чоруурга ажилчын айттарның, шарыларның барааны безин көзүлбес апарганы хомуданчыг. Мырыңай көдээде көшкүн амыдыралдыг араатарда безин ажилчын айт, шарылар шуут чок апарган деп болур. Шаандакы ыш-каш айт, шарыга чүдүрнүп алгаш, көжүп-дүжеринче бөгүңгү амыдырал негеп келген эвеспе. Чер-черлерде төрөл бөлүктөрнүн, эштежилгелерниң арат-тараачын каттыжышкыннары катап тургустунуп турар болганда, айт, шарының тыртар күжүн амыдыралга боттандырып ажыглааны-ла дээр болгу дег. Амыдыралдан көрүп, бодап чоруурга, холунда, кода-нында чылгы сүрүлгү эш-өөрлер чүгүле “баш ажыг” шаңнал-макталдар бодааштың чүгүрүк, чыраасаяк, челер-манчаар малдарны өстүрүп, чаңгыс талалаар апарганнар. Чылгы малдыг эштежилгелер, ажил-агылар, амы-хууда араатар-даа черле тергеленир, шаңнактаныр, тараа тарыыр ажилчын айттардан өөрөдири артык эвес. База ол ыш-каш 70-80 баш чедир бода малдыг араатар ажилчын шарыларны чүге өстүрүп, өөредип болбас деп. Бо бүгү амыдыралдың кол чугула кезээ-дир.

Часкы тарылга үезинде бүдүн кожуунга чер чардырар дээш ийи-чаңгыс трактор “хунаажып” бадын-барал-ла турар. Оон часкы тарылга орайтаар. Орай чашкан тараадан күзүн шоолуг-ла дүжүт албас боор-дур. Күзүн тараа ажаалдазының үезинде база-ла ындыг, тараа кестирер ийи-чаңгыс комбайн дээш “демисел” эгелээр. Ынчал турда хайыраан тараа хар адаанче кирип, мал-маганның, кускун-саасканның “дою” болур. Черле кижжи бодап көөрге, шаандакы ыш-каш айт, шарыны чөптүг ажыглаар үе келген.

Барыын-Хемчиктен Бады Ооржактың шаандакы араатарның амыдыралынче катап эглир дугайында көдүрүп турар айтырыгларын бодум хуумда деткирдир мен.

Бораш ОНДАР,
Сүт-Хөл кожуун.

МАЛ БАЖЫ ЭВЭЭЖЭЭН

Бо 2005 чылдың июнь 1-де деңнел-биле алырга, республикада 116,4 муң мыйыстыг бода мал, ооң иштинде 43,2 муң инектер, 954,4 муң өшкү, хой, 41,1 муң хаван, 13,0 муң айт, 33,1 муң куш, 1,8 муң иви, 0,160 төве бар бооп турар.

Эрткен чылдың бо үе-биле деңнээрге, мыйыстыг бода мал 4,74 хуу, инек 4,5 хуу, шээр мал 4,2 хуу, хаван 13,8 хуу, куш 62,8 хуу, иви 0,4 хуу, төве 0,64 хуу эвээжээн. 2005 чылдың 5 айында 2043 мыйыстыг бода мал, 24881 шээр мал, 1136 хаван, 159 айт өлгөн бооп турар.

Мал бажының эвээжеп турарының чылдагааны — ийи ай ажыр 50 градус сооган берге кыш болганында.

ОНЧА-МЕНДИ АЛДЫНГАН

Эрткен берге кыш соонда республикага нитизи-биле 309,2 муң анай-хураган, 26,4 муң бызаа, 6456 кулун, 18228 хаван оолдары онча-менди алдынган. Эрткен чылга деңнээрге, арай эвээш-даа болза, берге кышта мал азыраан маадырлыг иштиг кижилерниң ажылының түңнели эки болган.

Борис ОНДАР.

ТЫВЫКЫ, ТОКА, САЛЧАК КАЛБАКХӨРЕКОВИЧ

Мен философия эртемнеринин кандидаты, эртемден, журналист Монгуш Сендажыевич Байыроолдун С.К. Тока дугайында улуг чүүлүн ханы сонургал-биле номчуп, таныштым. Ам ону деткиир сорулга-биле бодумнуң хууда бодалдарымны бо одурулгарга бижидим.

Бо атты чамдык кижилер чүрээнде ханы сактышкын-биле, чамдык кижилер саргышкын-биле хүлээп алып. Шын харын, Тывыкынын арны-даа, ады-даа улуг чөрүлдээлиг.

1930 чылдардан Тока Тыва Арат Республиканың ажылчы арат чоннарынын изиг чүрээ, хан-дамчыры, салаа-сайгыды бооп келгеш, даг дег кара үлгедиг-лерни кылган. Ону кым-даа маргыжып шыдавас, шынзыдары барымдаа-дыр.

1921 чылда Ленинниң октябрь революциязы дээр улуг авантюристың (бодамча чок чүве кылыры) тайлымы-биле Тывага улусчу хувискаал тирилген. Ынчан дарлакчы аңгы, дарлаткан аңгы деп даап бодап каан демисел эгелээн. Ол база октябрь революциязы дээр чалбыштын эгези-дир. Гитлер безин чугаалаан: «Коммунистерниң аңгы чок ниитилел деп шуугаазыны — хоозун бодалдыр».

Октябрь революциязы дээр авантюра мынчаар эгелээн:

1917 чылдың октябрьга чедир Россиянын складтарына сая-сая литр орус водка чыгып берген. Николай II хаан ону билип кааш, ындыг хорангы узуткаар дээш, бүгү хемчеглерни ап эгелээн. Даштыкы чурттарже-даа үндүр сөөртүп, чиик өртөккө-даа, чамдыкта халаска-даа берип турган. Ол дээрже чонну алголизмден чайладырынын эң дээштиг аргазы болган. Хаанның бодалы боттанмай чыдырда, октябрь авантюразын шимээрзеген үнгөн. Ленинниң хардаачылары ону эрттир ижип алгаш, селеме чайып, ок-боо этсип тургаш тиилеп алганнар. Аңаа улаштыр хамааты дайыны дээр ханның үлгедиишкыннерни кызылдар дээр кижилер өөскүдүп үндүрген: адашкылар-даа, алышкылар-даа ийи чарлып алгаш, бот-боттары арын-нүүр чок өлүржүп турган. Ооң түңнелинде кижилерниң төккөн ханының хөлбээниң кырынга совет эрге-чагырга деп чүве тургустунган.

Мээң, бистиң Тывавыс база улуг акызынын оруун шилип алган. Чээрби чылдарда-ла чонун дайыннары дээш мал-маганның-ла кижилерни феодаалдар, дарлакчылар деп адап, эт-хөрөгизин хавырып, ядылыр дээр чалгаа кижилерге үлөп берип эгелээн. Чогум феодаалдар деп кымнарыл ол ынчаш?

Маңаа чаңгыс сөс-биле харылап болур: олар ажил-ишчи кижилер-дир. Чижек кылдыр оюннарны Ажыкай бээзин ап көрээли. Бээзи дээрже анаа дужаал-дыр. Бисте канчап офицерлер, генералдар, депутаттар, делегаттар бар-дыр, ол дөргүлүг. Кандыг-даа ниитилел формациязы бодунга таарышкан эрге-чагыргалыг, хоойлу-дүрүмнүг болур. Эртебурун шагда чонну хааннар, феодализм үезинде дүжүмөттөр баштап турган. Ол шын харын. «Дүжүмөттөр келген соонда дүлейлер шагайтай бээр» деп ыр турган. Ол меге. Феодализм үезинде кем-херек үлгеткен кижилерни кезедир тос эргии турган. Ол шагда бижик-билег турган эвес, бүдүүлүк херектеннерни ынчаар кезетпес болза, хоржок турган. Бистиң үевиште торгаар, кара-бачынаар хоойлу-дүрүм бар. Ол база тос эри-дир, чүгө даштыкы хевири ескерилгенден боордан өске.

Дүжүмөт кижин анаа-ла чораан араатты эридей бербес. Ону кылырда чурумнуг: кемниг кижини баштай кожуун шүүгүзүндө хамык чон дыңнап турда байысааш, кан-

дыг эриге онаарын доктаадыр, шагаайтаар бе азы изиг отка дөгээр бе, ышка азар бе суг-суг дээш. Кожуун-даа нояны, сумудаа чейзени бодунуң кара туразы-биле кижин эриидээр эргези чок.

Бо дугайын дегерезин мен 30-40 чылдар мурнунда-ла «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяда бижээн мен.

Бодап көрүңерден: «муң-караны» өстүрүп каан боордан өске, Ажыкай бээзиниң кижини шагайтап турганын кым көргенил, кым дыңнааныл? Чок!

Мээң ачам ашак феодализм үезинин езу-чурумун чурттап эрткен кижин-дир. Ол мынча дээр: «Кызылдарны ооргаланып турганы ядылыр дээр өжээржикчилери кайы шагда өөндөлөп чадап каан чалгаа кижилер-дир».

Мен колхоз-совхоз үезин көрдүм. Яды дээр кижилер аңаа-да орта ажылдавас, былданыш чалгаалар болур чүве. Бир катап Тока дарга дужаал берди: «Ол Барыын-Хемчикте Самдар-кожай деп ирик бай, хуу ажилдыг, колхозка кирбес араатан тыпты берген-дир. Ону барып солунга сойгала!» Мен Акты өрү каккаш, машинамыңа черге каапкаш, чалаачым-биле иелээн чадап кылашталып чорааш, Самдар-кожайның аалынга четтивис. Баары-выска имилеме ажы-төлдүг кем чок араат болду. Аңаа ужа-төш чип, хүндүлөдүп-хүндүлөдүп, Кызылга келгеш, даргамга илеткедим: «Самдар-кожай машина четпес черде чурттап турар кижин-дир, тыппадысың. Мен канчап, авам-ачам ышкаш хөй мал-маганның араатты сойгалай бээр кижин мен. Ол база шын».

Тывыкынын ады чөрүлдээлиг, дем-не бижидим. Ол адазы тывылбаан сурас кижин. Калбак-Херек, Тарбаган суглар дээрже, анаа-ла даайлары ышкыжыл. Ооң иези Тас-Баштыгының бажы кандыг-бир дүжүмөттиң шаажылалына таварышкы халаа берген боор деп, Тока бодунуң «Араттын сөзү» деп чогаалына бижээн. Ол ындыг эвес, эрги Тывага херээжен чонну кажан-даа эри-шаажыга онааштырбай турган. Ам ындыг апарган-дыр, херээженнерни торгап-даа, шиндип-даа, кара-бачынап-даа турар апарган.

Тывыкы деп адын Тока деп хуулдур онзаладып алгаш, Тыва Арат Республиканың баштыңы болу бергеш, үжен чылдарда хүрээ-хиини узуткап, өрттедип-хуюктап, лама-хамнарны феодаалдарга хүннеп, дарлакчылар деп сөс чогаадып алгаш, оларны үжен чылдарда ханның репрессияларга, истеп-сүрүүшкүннерге таварыштырып, амы-тынын, ажил-херээн үрегдээн.

Хемчикке, Тере-Хөлге болган үймээн дээр чүвөлөр хоозун, үндезини үзүк бодалдар-дыр. Ол дээрже казақтың чамдык ап чоруткан хемчеглеринге таарзын-маан, анаа туугай чугаалар-дыр. Оларны үймээнге шамнап, хан төгөргө канчап боор чүвөл? Кандыг-даа үелерде казака удур оппозициялар черле турар. Ам канчап ындыг-дыр, ажилындан чайлаттырган кижилер, «Плюс Информ», «Риск» солуннар Тыва Республиканың Чазаан яңы-бүрү падежтерге канчаар-даа өскөртүп турар. Ынчаарга ам Ш.Д. Ооржак оларны үймээнчилер дээш адып-боолай бээр бе ынчаш? Ажилында четпестерни шүгүмчүлөп бээр эң улуг коммунисттик партия болгаш совет казак ирип буурааш, бузулдулар.

1938 чылда Кызылга болган

онза ажык судка «япон империалистерниң илчирбелиг ыттары» контрреволюстуг Хемчик-оол, Чурмет-дажыларны боолап шийткенни езулуг ханның үлгедиг-дир. Бир эвес эрге-чагырга хунаажып турган болза, ажилындан анаа халап каар херек. Намның Төл Комитетинин Чиңгине секретары, тыва күрүнениң баштыңы эш Тока ону баштаваан деп турар. Ол көк меге-дир.

Ол-ла чылдың августта төп комитеттин III пленумунга Салчак Тока бодунуң илеткелинге ол «чыдыг ыт сектерин» дээди хемчег-биле ялалаар дугайында айттышкынны берди. Суд, прокуратура органнары намга чагырткан болганда, ол дужаалды күүсетпейн канчаар. Ынчанмас болза, олар контрлар апаар болгай. Шынап-ла, сөөлүндө онза ажык судтун даргазы Ойду, секретары Бадыраа, күрүне ялалакчызы Товариштай оларга ындыг салым-чол таварышты.

Сезен-тозан чылдарда Анчымаа дарганың партия обкомунуң бир бюрозунга мынчаар чугаалаанын адыр кулаам-биле дыңнаан мен: «Чурмет-Дажи, Хемчик-оолдарны контр дивес кижилер политика талазы-биле согур кижилер-дир». Чогум кымның согур болганын ам бис билдириш.

Онза ажык судтун ажилын Тока боду дорт удуртуп турганын ынчан ооң чолаачызы турган О.Х. Лама менээ чугаалаан: «Тока дарга боду суд болуп турган залдан сывырган демирлиг радио дамчыштыр үргүлчү дыңнап орган».

Ол онза ажык судтун чалгызы бүгү Тываны шыва ап турган. Шагаан-Арыгга, Чадаанага болган судтарга кижилерни боолап шийдип турду, оларның аразында тыва бижиктиң бир дугаар чогаадыкчызы, бир дугаар эртемден Лопсаң-Чимит лама база бар.

Улуг-Хемниң Ийи-Талга иштики ямы ажилдакчылары мээң честем болур Дашпааны тудуп алып дээш келирге, ол корткаш, терекке астына берди. Баян-Кол сумузунуң даргазы Буга-Хырын огу Седип «Тока доңгаар, Хемчик-оол хертеер» депкеш, бооладып өлүртү. Оларның мээң-биле кады өөренип турган оолдарын школадан үндүр хөөглөпчилер.

Чурмет-Дажиның тайлымы-биле Чадаана, Хемчик-оолдун тайлымы-биле Ийи-Тал Тывада эң контр сумулар турду. Хемчик-оол база мээң честем болур кижин.

Токаны ханның истеп сүрүүшкүннерни баштаваан деп турар. Ол база көк меге. Тока ханның репрессияларның хей-аыт кирикчиизи, баштыңчызы турган. Улуг-Хемде Хендерге хүрээзиниң ламалары болур мээң даайларымны тудуп аппараттар, оларның чамдык кезин эеп келбээнер. Олар чажыт «тройка» судтарына таварышканы чайлаш чок. Ол «тройканың» кежигүннеринге нам төп комитетиниң бир секретары, күрүне прокуратуразының болгаш дээди судтун бир-бир төлээлекчилери бактаап кирип турган. Хендерениң хоочун чурттакчызы 90 харлыг Ыдам-оол ирей менээ мынча деп чугаалаар болгай: «Тока Хендерениң каш борбак кыргыстарынын бажына олурган кижин».

Ам сурагжаан «Сүт-Хөл херээн» көрүп көрээлиңер. Ол чоокку үеде 50 чылдарда болган.

Ынчан Сүт-Хөлдүң партия райкомунуң бириг секретары Анатолий Шудакович Агбаан баштадыр мээң башкым Сарыглар Кара-Хунаевич Эмер-Сарыг болгаш элээн каш удуртур ажилдакчыларны совет эрге-чагыргага удурланган буржуаз-националистер дээш тудуп-хоругдаан. Ында райком секретары, районо эргелекчи, колхоз даргалары дээш, элээн кижилер бар.

(Уланчылыг).

Ынчан 1951 чыл үези чүве. Мен Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаананың №1 школазының 8 клазынга өөренип турган мен. Хөл-шыдыраага шору ойнаптар апарган боорумга, мени хоорайда «Ленинчи орук» солунуң редакциясында залче чай аразында шыдыраачылар чалаар турган. Аңаа шыдыраалап барып тургаш, ол солунну сонургап айтыртынарымга, редакцияның ажилдакчылары мени материал бижирин сүмелээн. Ынчалдыр-ла школага болган спортчу маргылдаалар, аңаа эрткен солун кезээлер дугайында бижип эгелээн мен. Ол бижээн чүүлдерим солун арнынга үнүп кээрге, ажылым түңнелин номчааш, дыка амыраар турдум.

Чазын өөредилге чылы төнер деп барганда, шыдыраачы өөрүм мени редакцияга аппараттар, бир саазынга адым дужунга холум үжүүн салдыргаш, элээн акша бердилер. Ону: «Сээң гоно-рарың-дыр» дээр болдулар. Ол акша-биле хөйлең, бөрт садып алгаш, чана берген мен.

Ынчаарда колхозтар чаа тургустунуп эгелеп турган. Аңаа ажылдаан кижиге күш-хүнүн санап бээр, акша бербес, ооң орнунга күзүн тараа алып турган.

Чайгы дыштанылгамда Иймеге чаа тургустунган Ленин аттыг колхозта солун чүү болуп турарын «Ленинчи орук» база «Шын» солуннарже бижир деп шийттирлеп алган мен.

тыкчы аргаларын өскелеринге дамчыдып турарын солунга биживес аргам чок апаар турдум.

Солунга материал бижирин ындыг амыр эвес, харысалгалыг, улуг ажил дээрзин сөөлүндө ханы билген мен. Бижикчи кижини тыва дылды эки билиринден аңгыда, медээ, информация, статья, фельетон, интервью болгаш очерк деп чүүлдерни эки билип, шын бижиринге өөрөнгөн турар ужурулуг.

«Шын» солунуң редакциязы чамдык чылдарда мени «эки бижикчи» деп мактап-даа турганын утпаан мен. Ол дээш кижини улам-на бижиксээр боор чүве. Бо-ла ажылдап келген чылдарымда солунга мээң материалым ай санында үнмес-даа болза,

«Шын» солунуң 80 чылынга

БИЖИКЧИНИ БООП ЧОР МЕН

Мээң хой кадарып өскөн шөлүмде тудугжулар чеди ийи аал чурттаар бажынарны чартык чыл ишти туткаш, кезек өбүлелерни ынаар кириптерге, өөрээнимден «Шын» солунче «Чеди бажың» деп эгелиг материалды бижидим. Аңаа мурнакчы, төлөптүг, хөй ажы-төлдүг кижилер чурттап бергенин болгаш эки ажилдаан тудугжуларның адын көргүзүп, чырытканым ол. Бижээн материалым «Шынга» үнүп кээрге, амыраанымны чүге денээр?

Оон меңээ чагаа келген. Ында мени «Шын» солунуң бижикчизи кылдыр хүлээп алганын дыңнаткан болду. Ол келген саазынны долдургаш, солунче чорудупкан мен. Ынчан бодап турарымга, «солунга хөй чүүлдерден эки бижип тур» деп көгүткөңизиг-даа ышкаш болган. Ам канчаар боор, улам сорук кирип, материал бижир дээш колхозтун инек, хой, өшкү бригадаларына чеде бергеш, ында улгады берген бригадирлер-биле чугаалажып, айтырыглар салырымга, мени «бичи кижин» дээш, чүнү-даа харылавааска, бергези кончуг боор чораан.

Ынчап баарга, мен бижир дээр чүүлүмнү караам-биле көрүп, өскелерниң чугаазын дыңнап тургаш кылыр апарган мен. Ынчалдыр-ла онгу классты дооску-жеге, бижикчилээн мен...

Кажан башкы институтун доозуп алгаш, Барыын-Хемчиктин Аянгаты, Сүт-Хөлдүң Ишкин, Чөөн-Хемчиктин Ийме школаларына башкылап, партияның агитатору болуп чорааш-даа, солуннарга бижикчи сонургалымын кагбайн, чайгаар-ла материалдар бижиксей бээр чордум. Кижин чон аразына чурттап чоруур чүве болганда, ында байдалдың, кижилерниң кандызын билип, четпестерни эскерер боор-дур.

Амыдыралында чону дээш ажылдап чоруур ак сеткилдиг кижилер-биле ужуражып, оларның буян-кежиниң карак-биле көргөш, дуржулга солчуп, чаар-

чылдар санай бижип чораанымны сактыр-дыр мен.

Мурнуку үелерде эскерген чүвем: шүгүмчүлөдиг материалдарны бир-ле каразынга даян-гаш, арай-ла үндүрүксевес. Бир эвес ындыг материал солунга үнгенде, үстүкү черлерден «Ол шын бе?» деп аажок хынаар боорга, солун чери камгаланып байдалга турган. Шыны-биле алып болза, амыдыралда дески чүве кайда боор. Ам бо ажык-чарлыг үеде солуннарга материалдарны дыка каразыг чокка үндүрүп турар боор деп бодап чоруур мен. Ынчан ак чүве ак болуп, кара чүве кара деп көстү бээри ол-ла ыйнаан.

«Шын» солунга бижикчи болуп тургаш, чогаалчылар Монгуш Доржу, Кечил-оол Экер-оол, Түлүш Тарыма болгаш Күстүгүр Сат олар-биле таныжып, аргасүмени алганымга өөрүп чоруур мен.

Сөөлгү үеде «Шын» солун мээң чүгө материалдарымны эвес, а өзүлдөмнү көргүзүп, ийи-чаңгыс шүүлүктеримни, чечен чугааларымны база үндүрүп, чон-биле мени таныштырып турарына четтиргенимни илердип чоруур мен.

Тиилелениң 60 чылын таварыштыр солунга «Освенцимни көргеним», «Ийме сумузу, ийи огу» деп материалдар бижиримге, олар база солунга үнген, чон ону номчуур аргалык болду. «Шын» солунуң тургустунганындан бээр 80 чыл болганын, ооң чонга кылган буян-кежин, кижилерни деткээнин болгаш оларга дузалаанын, ооң берген билин, ында чаңгыс демниг журналистерниң чымыштыг ижин кым-даа үнелээр боор деп бодаар мен.

Ам чеден ажыг харлап, солунга бижикчилээнимден бээр бежен чыл ажып чорзумза-даа, ам-даа солунга материалдар бижирин уламчылап, хостуг үемде демей-ле бижип бээр-дир мен. Канчаарга-даа, «Шын» солун мээң бүзүрелим болгаш чоргааралым.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Башкылар конкурзу

Июнь 10-да Тываның кадрлар белеткээр болгаш мергежилин бедидер күрүне институтунга бирги республика чергелиг методиктиг ажилдап кылышкынар конкурзунуң түңнелдерин илереткен байырлар болган.

Тываның кадрлар белеткээр болгаш мергежилин бедидер күрүне институту республиканың школаларының болгаш уруглар садтарының башкыларының аразына мындыг чергелиг конкурсту эрткен чылдың октябрь айда чарлаан. Конкурса чаа ажилдап эгелеп чоруур аныяк башкылардан эгелээш, хөй-хөй чылдарда ажилдап каапкан дуржулгалыг башкылар аңгы-аңгы эртемнер аайы-биле ажилдарын кириштирген. Чижээ, Чаа-Хөл сумузунуң "Солнышко" уруглар садының кижизидикчи башкызы Л.И.Малбай-оол 48 ажылды кириген.

Түңнелинде "Эң дээр методиктиг ажилдап кылышкын" деп атка Кызылдың 5 дугаар школа-гимназиязының эге класстарында орус дыл башкызы Ирина Максимовна Лудуптун "Дээрги Оюн" деп ажылы төлептиг болган. Ол бирги чергениң диплому база 15 муң рубль-биле шаңнаткан.

Ирина Максимовна республика чергелиг конкурсу дугайында Чаа чыл байырлардарының бүдүүзүнде декабрь 30-де дыңнап кааш-ла, компьютерде парлап каан белен бар, ажылынга ажылап турганы ажилдарының бирээзин ол-ла хүн кээп дујааган. И.М.Лудуптун чугаалап турары-биле алырга, ооң ажылы школага чаа өөренип эгелээн тыва националдыг уругларга орус дылды

Дээди шаңнал — "ДЭЭРГИ ОЮНДА"

(даштыкы дыл кылдыр санаттырар) оюн хевиринге өөредиринге тураскааттырган. Методиктиг ажилдың сорулгазы — кол ажил-чорудулгазы оюн-биле хол-башкан назыда бичи уругларның сонургалын оюннуң дузазы-биле хаара тудуп тургаш, орус дылга ынакшылын оттурары.

И.М.Лудуптун школада 18 чыл ажилдап чоруур, ол бо конкурса бодунуң эвес, угбаларының ажылы бедик үнелелди чаалап алырынга бүзүрөп турганын чугаалай-дыр. Ирина Максимовна 3 угбалыг, олар база башкылар. Башкы ажылы дег бачым ишке ооң өөнүң ээзи иштики черектер органнарының хоочуну С.Д.Лудуптун деткимче дузазы улуг салдарны чедирип чоруур.

Бедик шаңналдан аңгыда ийги чергениң дипломнары болгаш 1,5 муң рубль шаңналдарны 12 башкыга тывыскан. Ол ышкаш үшкү чергениң диплому, 500 рубль түңнүг акша шаңналдарын 7 кижиге тыпсып, байыры чедирген.

Институттун ректору Наталья Күске-Караевна Ховалыгның демдегеп турары-биле алырга, башкылар аразына бо конкурсу дараазында чыл санында эртер. Моон мурнунда башкылар ажилдарын боттарының акша-хөреңгизи-биле парладып ап, "чырыкче" үндүрүп ап турган болза, ам өртек-үне улгатканда, ындыг арга

кижи бүрүзүнде чок. Ынчангаш чогадыкчы езу-биле кылган эң шыырак ажилдар институттун уда-вас үндүрүп эгелээри сеткүүлүнге парлааттынар.

Ук институт конкурсту боттарының ажилдап алган акша-хөреңгизи-биле организастан эрттирип турар, оларның чаа эгелээшкини чүгле методиктиг ажилдарның авторларынга эвес, харын республикада ниити башкылашкын ажылының деңгели бедиринге улуг уjur-дузалыг болуру чугаажок. Байырларга Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы, Бай-Тайганың Кара-Хөл дээш, өске-даа черлерден киржип чедип келген башкылар башкыларның канчаар, кандыг арга-биле ажилдап чоруурун ылавылап, кылган ажилдарына үнелелди берип, түңнелдерни үндүрүп, конкурсту бедик деңгелге эрттирип турарына болгаш ооң дараазында чылдарда уламчылаарына өөрүп турарын илередип турган. Ол ышкаш конкурсту дараазында оон-даа чедимчелиг кылдыр эрттиреринге хамаарыштыр чагыгларны болгаш күзелдерни кириген. Чаа эгелээшкин-биле чергелештир программаларның болгаш өөредилге номнарының мөөрейлери улай "көстүп кээринге" хамаарыштыр күзелдерни база илереткеннер.

Чойганмаа САТ.

ДОКТАМАЛ ХАЙГА АРАЛ НЕГЕТТИНЕР

гештер кылдыр хоолгалаттырган, эмнелге ажилдакчыларына ону үлээн. Ылаңгыя саргы энцефалидинден уругларны камгалаарыне онза кичээлге уланган.

Уругларның чайгы дыштанылганының белеткелинге чүгле башкылар, эмчилер эвес, кожуун, хоорай, суму чагыргаларын кириштирер ажилдар идепкейлиг чоруттунган. 2005 чылдың июнь 6-дан эгелээш, Кызыл хоорайда 17, Тес-Хем кожуунда 5, Би-Хем кожуунда 12 школалар чанында

Чайгы дыштанылга

хүндүскү лагерьлер санитар-эпидемиологтук доктаалдарны ап, ажилдап эгелээн. Ооң-биле кады ресхереглелхайгаарал албан чери-биле чөпшээржилге кылбайн, уругларның чайгы дыштанылга лагерьлери ажилдар чоруктар ам-даа бар болган. Чижээ-лээрге, хоорай чагырганының күш-культура, спорт, аныяктар черектериниң талазы-биле салбыры "Чайгы десант" деп лагерьни июнь 2-де, Кызылдың №3 школында хүндүскү лагерь июнь 6-да ажиттыган бооп турар.

Акарицидтиг арыглаашкын чорудар хоорайдан дашкаар 11 чайгы лагерьниң 10-у "Чагытай",

"Дубинин", "Авырга", "Сайлык", "Азас" ону кылбаан. Лагерьлерниң колдуунда шкаф, тумбочкалары дыштаныр уруглар санынга чөптес бооп турар. Чамдык лагерьлерде чурттаар корпустарның капитал септелгези, ойнаар шөлдериниң чаагайжыдылгазы, арыглаашкыннар чоруттунмаан, суг дамчыдар чунар черлери, чунар-бажыңнары, аараан уруглар чыттырар черлери чок болгулаан. Шак ындыг четпестер болгаш санитар хоойлужулгазының хажыдышкыны дээш 2 протоколду, "Дубинин", "Авырга" лагерьлериниң ажылын соксадырынга хамаарыштыр 2 протоколду санитар эмчилер тургускан.

Ижер сугнуң шынары эрткен 2004 чылга (ынчан ижер сугнуң шынары 17,6 хуу багай турган) деңгээрге, бо чылын экижээн. Черле ынчаш уругларның чайгы кадыкшылга кампаниязының үезинде ТР-ниң Кадык камгалал яамызының ажилдакчылары-биле кады шыңгыы рейдилерни, хыналдаларны чорудары чугула-дыр дээрзин амгы байдал көргүскен.

Индира ООРЖАК,
Ресхереглелхайгаарал албанының кол специализи.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң Нарын ортумак школавыстың директору **Ольга Кыргызовна СЕВЕКТИН** июнь 16-да төрүттүнген хүнү. Ынчангаш кады ажилдап турар башкывыска дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Салгакчыны кижизидер
Сайзана дег школавыстың
Чалыы, чараш директору
Севек Ольга Кыргызовнага
Коллективтиң башкылары
Курлак чедир мөгейбишаан,
Кадыкшылды, аас-кежин
Күзевишаан, байыр тудуаал.

База ол ышкаш школавыстың бүгү башкыларына болгаш ажилчынарына чайгы шөлээзин ажыктыг, солун эрттирип, кадыкшылдын быжыглап, эки дыштанып алырын школаның профкому күзеп тур.

Сурен Владимирович ДОПЧУТТҮН адынга Эрзин кожуунуң Кызыл-Сылдыс ортумак школазын доосканының дугайында 2002 чылдың июнь 14-те тывыскан А № 6215767 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тываның күрүне университетиниң 2004 чылдың июнь 15-те **Чочагай Сатовна САНЧАЙНЫ** адынга тывысканы 0507966 дугаарлыг дипломнуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызыл хоорайда Улусчу чогадылга бажыңына
июнь 18-те, 18.00 шакта
бот-тывынгыр композитор, ыраажы
АЛЕКСАНДР САРЖАТ-ООЛДУ
концерти болур.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫР

2005 чылдың март 15-те үнген "Шын" солунда парлааттыган "Үе негеп келген" деп эгелиг материалды номчааш, бодумнуң бодалдарымны бижирин шиитпирледим.

Республиканың кайы-даа суурунга, хоорайына баарга, ажил чок кижилер, ылаңгыя аныяктар кончуг хөй болуп турары аныяк эвес. Ооң уламындан олар корумчурум үрээринге сундулуг, арагалаарына хандыкшаан болуп турар. Ынчангаш ажил хүнүнде кудумчуларда эзирик кижилер кончуг көскүлөң. Оларның аразында назы-хары аныяк херээженнер эвээш эвес боор чорду. Кыс кижиге дээрге уруг-дарыг бодарадыр, төлептиг салгалды өстүрүп, кижизидер, нитилелге кончуг үнелиг улус дээрзин кым-даа билер болгай. Ындыг уjur-дузалыг кижилеривис арага-дарык хандыкшыл эвээрге, сеткилге хомуданчыг-дыр. Республикада, хоорайларда, кожууннарда, сумуларда херээженнер чөвүлелдери бар, олар чүге херээжен чон ортузунда дээштиг ажил чорутпайн турары?

Лагерьлерде херек эрттирип турар кижилерниң хөй нуруузу эр кижилер бооп турар. Оларның хөй нуруузу эзирип алгаш, кандыгла-бир кем-херек үлгүткен боор. Оон аңгыда шынары багай арага аймаа ишкеш, хоранналып өлгеннерниң саны эвээжевейн турарын солуннарда бижип турар. Бо бүгүден алгаш көөрге, арагалаашкына удур демиселди ам-даа күштелдирери, шынары багай арага аймаа чажырып садып турар "адрестерни" чок кылыры негеттиниң келген-дир. Бо талазы-биле ажилды чорудуп турарда болза, чагырга черлери, шаг-даа органнары чогуур негелдеге

чедир хемчеглер албайн келгенден четпестер уламчылап турар деп бодаар мен. Бай-Тайга кожуунуң Шуй сумузунуң чагырга даргазы А.Хертек суурнуң кудумчуларына корум-чурумну тудары-биле дружинниктерниң дежурныйлаашкынын организастан, ооң түңнелинде мында оорлаар, корум-чурум үрээр, арагалаар чоруктар кызырылгандыр. Бо сумунуң арга-дуржулгазын ажыглаар, ону негелдирин саналдап турар мен.

Чонну ажил-биле хандыраар дээш чорудуп турар ажилды ону харыылаар органнар негелдеге чедир чорутпайн турар деп бодап чоруур мен. Чижээлээрге, Тоора-Хем суурда столоваяны чоокта чаа мында көжүп келген уйгур кижиге арендага берип каан. Ону шын эвес деп санаар мен. Хөй чылдарда чурттап, ажилдап келген бо черниң үндезин чурттакчызынга чүге ону бербээнил, мону кижиге кайгаар чүве-ле болгай.

Бистиң кожуунда аныяктар-биле ажил багай. Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал, аныяктар политиказының яамызы бистиң бодап турарывыс-биле алырга, аныяктар ажил-херээн кошка удуртуп келген, ооң херечизи — бисте ооң удуртукчузу безин чок бооп турары.

Мээң үстүнде айтыктым четпестерни эдер дээш хамаарышкан органнар чогуур хемчеглерни алыр дээрзинге идегедим.

Салчак АДАР-ООЛ.
Тожу кожуун, Тоора-Хем суур.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ававыс **Татьяна (Надя) Алдын-Хереловна МОНГУШУ** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирип, бистиң кажыдалывысты үлешкен чоок кижилеривиске, Кызыл хоорайның чагырга черинге, чаңгыс чер-чурттугларывыска, кудаларывыска, чонууска болгаш эш-өөрүвүске сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип тур бис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЖИСТЕР: ниитилел-политиктиг кижистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпур кижистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9637. Чагыг 64.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БО ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээ.

Херечилдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетивин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айгытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.